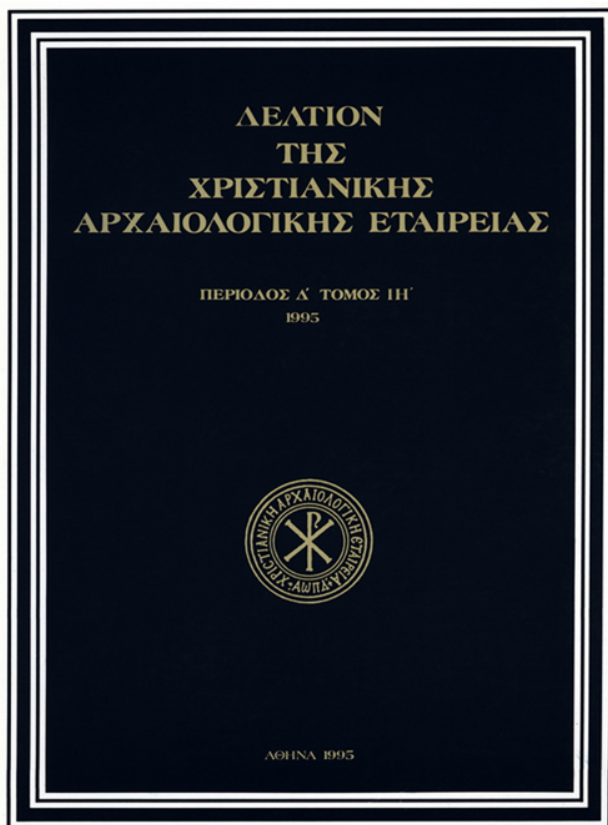

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 18 (1995)

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ'

Απεικονίσεις των πολιορκιών της Κέρκυρας.
Μικρή συμβολή στην εικονογραφία του αγίου
Σπυρίδωνα

Ιωάννα ΜΠΙΘΑ

doi: [10.12681/dchae.1152](https://doi.org/10.12681/dchae.1152)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΙΘΑ Ι. (1995). Απεικονίσεις των πολιορκιών της Κέρκυρας. Μικρή συμβολή στην εικονογραφία του αγίου Σπυρίδωνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 18, 151–168. <https://doi.org/10.12681/dchae.1152>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Απεικονίσεις των πολιορκιών της Κέρκυρας. Μικρή
συμβολή στην εικονογραφία του αγίου Σπυρίδωνα

Ιωάννα ΜΠΙΘΑ

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ' • Σελ. 151-168

ΑΘΗΝΑ 1995

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΟΡΚΙΩΝ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΜΙΚΡΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ¹

Η μελέτη της εικονογραφίας των πολιορκιών της Κέρκυρας είχε ως αφορμή μια μεταβυζαντινή εικόνα που εκτίθεται στη συλλογή εικόνων του Λαογραφικού Μουσείου Στεμνίτσας στην Αρκαδία² (Εικ. 1). Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον αυτής της εικόνας είναι η απεικόνιση, μεταξύ των θαυμάτων του αγίου Σπυρίδωνα, δύο νέων, που σχετίζονται με τις σωστικές επεμβάσεις του αγίου κατά τη διάρκεια δύο πολιορκιών της Κέρκυρας από τους Τούρκους³. Η εικόνα (50,4 x 40,5 x 2 εκ.) φέρει στην πίσω όψη, με κόκκινο χρώμα, τη χρονολογία 1771, έτος το οποίο δεχόμαστε ότι αναφέρεται στο χρόνο εκτέλεσής της, αφού συνηγορούν σε αυτό και τα σχετικά εικονογραφικά και τεχντροποικά χαρακτηριστικά της. Μία κατά βάση βυζαντινή σύνθεση με δυτικά εξωτερικά γνωρίσματα, δηλαδή σύγχρονα αρχιτεκτονήματα με προοπτική απόδοση, ενδυμασίες εποχής, φυσιοκρατική και ρεαλιστική απόδοση του τοπίου, και φωτεινά χρώματα χαρακτηρίζουν την εικόνα μας, όπως και τη ζωγραφική στα Επτάνησα αυτή την εποχή⁴. Αυτά τα δεδομένα καθώς και η προσέγγιση του αφιερωτή, όπως θα δούμε στο τέλος, αν είναι βέβαια ορθή, μας οδηγούν στην κερκυραϊκή κοινωνία του τέλους του 18ου αιώνα.

Στα δύο κεντρικά διάχωρα της εικόνας παριστάνονται στο επάνω ο άγιος Σπυρίδων ένθρονος και στο κάτω το Λείψανό του. Η περιφέρεια της εικόνας διαρθρώνεται σε οκτώ μικρά διάχωρα με αντίστοιχα επεισόδια από το βίο και τα θαύματα του αγίου, τα οποία συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές. Στα δύο επάνω διάχωρα παριστάνονται αριστερά, *εις την σύνοδον τῆς νικαίας διὰ τὸ δείξει τὸ ὑψηλὸν μυστήριον τῆς ἁγίας Τριάδος χωρίζει ἀπὸ μίαν κεραμίδα [εἰς] γῆν, ὕδωρ καὶ πῦρ, καὶ δεξιὰ, θέλωντας ἕνας κακοποιὸς νὰ κλέψῃ τὰ πρόδατα ἀπὸ τὸ κοπάδι τοῦ ἁγίου ἔμινεν ἀκίνητος χωρὶς νὰ ἠμπορέσῃ νὰ μετατοπίσῃ ἀπὸ ἐκεῖ μετανοῶντας ἀπὸ τὸ πταῖσμα ἐσυχωρήθῃ ἀπὸ τὸν ἅγιον*. Στα επόμενα δύο διάχωρα αριστερά, *ἀνέστησε τὴν θηγατέρα του τὴν Εἰρήνην διὰ τὸ φανερώσῃ ἕνα πράγμα πολῦτιμον ὅπου τὸ εἶχε φυλαγμένον εἰς τὸ ὀσπήτιόν της ὅπου τῆς τὸ εἶχε παδώσῃ (sic) ἕνας ἄνθρωπος, καὶ δεξιὰ, διὰ τὸ ἁγιασθῆναι ἕνα*

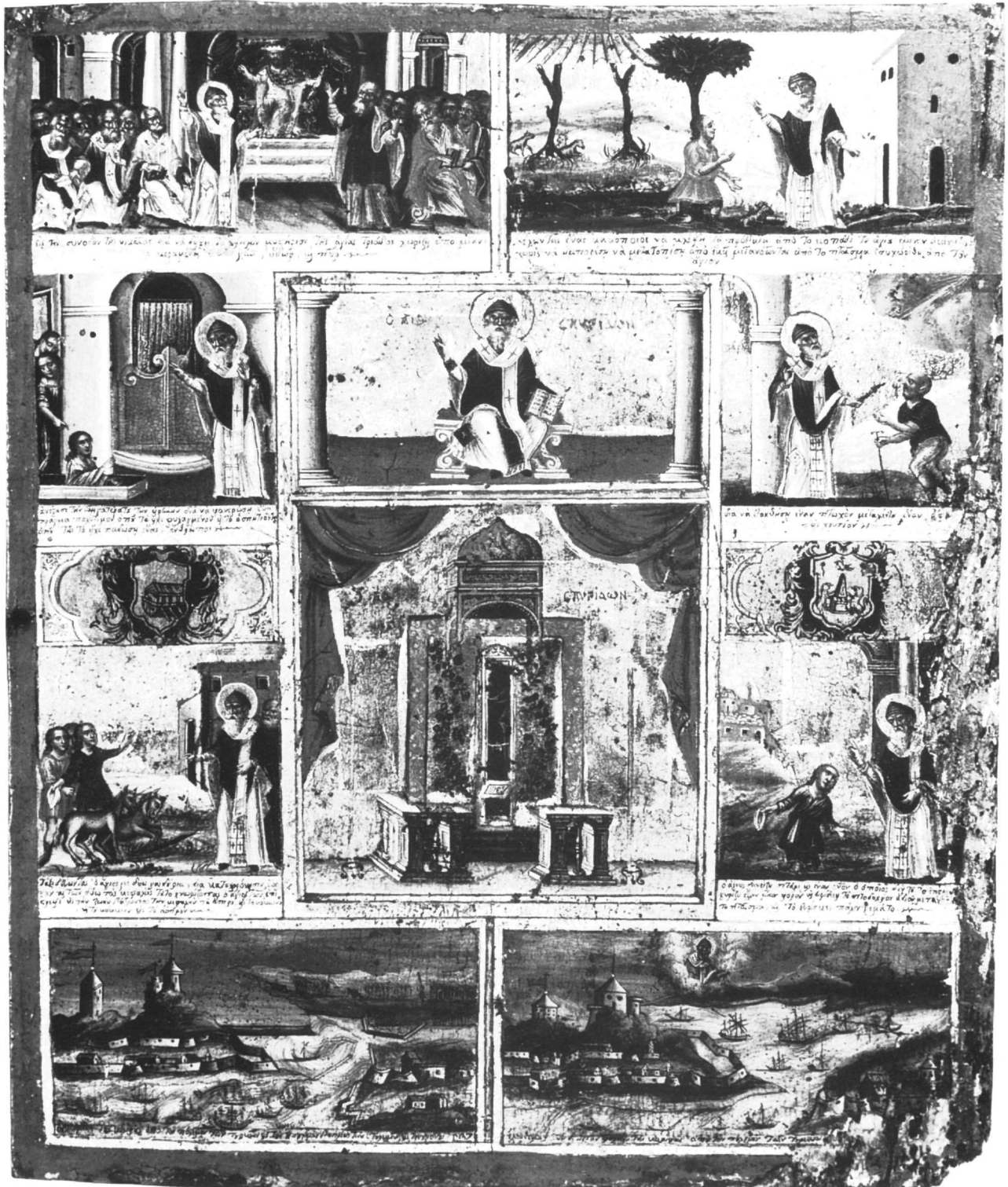
πρωτὸν μεταλάττη ἕνα ὄφιν εἰς χρυσίον. Στη συνέχεια, αριστερά, *ταξιδεύοντας ὁ ἅγιος μὲ δύο γαϊδούρια, διὰ καταφρόνησιν ἔκοψαν καὶ τῶν δύο τὰς κεφαλὰς τοῦτο γνωρίζοντας ὁ ἅγιος τῶν ἐπίστρεψε εἰς τὴν ζωὴν δάξωντας τὴν κεφαλὴν τοῦ ἄσπρου εἰς τὸ κόκκινον καὶ τοῦ κόκκινου εἰς τὸ ἄσπρον, καὶ δεξιὰ, ὁ ἅγιος δανεῖζῃ σιτάρι εἰς ἕνα ἄν(θρωπ)ον ὁ ὁποῖος δὲν τοῦ τὸ ἐπέστρεψε γυρίζει ἄλλην μίαν φορὰν καὶ εὐρίσκει τὸ σιτοδοχεῖον ἄδιον μετανοήσας τὸ πταῖσμα καὶ τὸ εὐρίσκει πάλιν γεμάτο*. Τα δύο κάτω διάχωρα της εικόνας αφιερώνονται στην απεικόνιση των θαυμάτων του αγίου κατά τη διάρκεια των δύο πολιορκιών της Κέρκυρας από τους Τούρκους. Αριστερά, *ἐλευθερώνῃ τοὺς κορυφούς ἀπὸ τὸν πόλεμον τῶν τουρκῶν εἰς τὸν καιρὸν τοῦ σουλτάνου βασιλέως τῶν τουρκῶν εἰς τοὺς χρόνους 1537, καὶ δεξιὰ, ἐλευθερώνει τὴν*

1. Στο δάσκαλό μου ακαδημαϊκό κ. Μανόλη Χατζηδάκη εκφράζω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη για τις πολύτιμες συζητήσεις και τις μοναδικές συμβουλές του γύρω από τη ζωγραφική και το Βυζάντιο. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, στο Βυζαντινὸ Μουσείο, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στη Βιβλιοθήκη της Αρχαιολογικῆς Εταιρείας, στον π. Μάριο Δαπέρογλα, στην Ελένη Κάτσα και στο Γιάννη Πατριανό, που με βοήθησαν στη φωτογράφιση, και στους φίλους και συναδέλφους Γκέλη Κατσιώτη, Αγγελική Μητσάνη και Θωδωρή Αρχοντόπουλο. Ευχαριστώ επίσης τη φίλη Τίνα Μαρούσου για την επιμέλεια της γαλλικής περιλήψης.

2. Η μελέτη αυτή οφείλει πολλά στους ιδρυτές του Μουσείου κ. Γιάννη και κ. Ειρήνη Σαββοπούλου, οι οποίοι επιχορήγησαν το ταξίδι μου στη Βενετία και με βοήθησαν και σε άλλα στάδια της έρευνάς μου· τους ευχαριστώ ολόψυχα.

3. Ι. Μπίθα. Οι Εικόνες, στο: Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας (οδηγός), Αρκαδία 1991, σ. 115-116, εικ. 78 (στη σ. 115). Η ίδια, Δωδέκατο Συμπόσιο βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1992, σ. 38.

4. Χατζηδάκης, Ζωγράφοι, σ. 125-129. Α. Γ. Χαραλαμπίδης, Συμβολή στη μελέτη της εφτανησιωτικής ζωγραφικής του 18ου και 19ου αιώνα, Ιωάννινα 1978. Τσίτσα, Έκκλησία της Κέρκυρας, σ. 121-123. Φ. Γιόφυλλης, Η ζωγραφική στην Κέρκυρα, ΚερκΧρον 6 (1958), σ. 12-17. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα, σ. 67-80 (Β. Ν. Παπαδοπούλου), σ. 81-156 (Π. Α. Βοκοτόπουλος), σ. 157-173 (π. Σ. Κουκιάρης), σ. 193-207 (Χρ. Χρήστου).

Ειχ. 1. Εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές των θαυμάτων του, 1771. Λαογραφικό Μουσείο Στεφνίτσας (φωτ. Β. Βουτούς).

δευτέραν φοράν τοῦς κοριφοῦς ἀπὸ τὸν πόλεμον τῶν τουρκῶν [εἰς τοὺς χρόνους 1716]. Η συμπλήρωση της επιγραφῆς και η ταύτιση της δεύτερης παράστασης με την πολιορκία του 1716 επιβεβαιώνεται από μεταγενέστερα παράλληλά της, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αλλά και για ιστορικούς λόγους –είναι μαζί με του 1537 μία από τις δύο πιο σημαντικές πολιορκίες της Κέρκυρας.

Η Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της ενετικής κυριαρχίας πολιορκήθηκε από τους Τούρκους πέντε φορές, το 1430, 1537, 1571, 1573 και το 1716, με σημαντικότερες αυτές του 1537 και του 1716⁵.

Η πολιορκία του 1537 (25 Αυγούστου-11 Σεπτεμβρίου) έγινε κατά τη διάρκεια του Γ' ενετοτουρκικού πολέμου, όταν η Τουρκία προσπαθούσε να επεκταθεί στη δυτική Ευρώπη και να καταλάβει την Απουλία στη γειτονική Ιταλία –είχε ήδη αποτύχει η πολιορκία της Βιέννης το 1529– με αντίστοιχους αρχηγούς τον αρχιναύαρχο Ιερώνυμο Pesaro και τον Χαϊρεδδίν Μπαρμαρόσσα, αλγερινό πειρατή στην υπηρεσία του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Είκοσι πέντε χιλιάδες Τούρκοι αγκυροβόλησαν μπροστά στο φρούριο της Κέρκυρας που το υπεράσπιζαν περίπου τέσσερις χιλιάδες άνδρες. Συγχρόνως αποβιβάστηκαν στον Ποταμό (βόρεια της πόλης), έστησαν σκηνές κατά μήκος της παραλίας και τοποθέτησαν τηλεβόλα γύρω από την πόλη και στο νησί Βίδο, απέναντι από το φρούριο. Μετά από δύο εβδομάδες πολιορκίας και χά-

ρη στον πρόωφο χειμώνα και σε μια φοβερή επιδημία, η οποία θεωρήθηκε ως θαυματουργή παρέμβαση του αγίου Σπυριδώνα⁶, οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να λύσουν την πολιορκία και να εγκαταλείψουν το νησί, αφού έκαψαν τα σπίτια των περιχώρων της πόλης, κατέσφαξαν τον πληθυσμό και πήραν είκοσι χιλιάδες αιχμαλώτους⁷.

Μετά από διακόσια περίπου χρόνια, το 1716 (8 Ιουλίου-22 Αυγούστου) έγινε η δεύτερη σημαντική πολιορκία, κατά τη διάρκεια του Δ' ενετοτουρκικού πολέμου, όταν η Τουρκία, μετά την ανακατάληψη της Πελοποννήσου, επιχειρήσε και πάλι να καταλάβει τα Ιόνια νησιά, με αντίστοιχους αρχηγούς τον αρχιναύαρχο Ανδρέα Pisani και τον καπουδάν πασά Τζανούμ Κότζα. Η Βενετία από νωρίς είχε στείλει στην Κέρκυρα ως στρατάρχη το σάξωνα Johann Mathias von Schulem-

5. Αγοροπούλου, σ. 23-24, όπου και βιβλιογραφία.

6. Ν. Βουλγαρέως, 'Αληθής έκθεσις περί τοῦ ἐν Κερκύρα θαυματουργοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνος, 'Εν Κερκύρα 1857 (α' έκδοση, Βενετία 1669), σ. 27.

7. Μάρμορας, σ. 237-245. Μ. Α. Μουστοξύδου, Τῶν ἀποδημιῶν Ἀνδρονίκου τοῦ Νουκίου, Κερκυραίου. Κεφάλαια ΟΗ'-ΠΓ τοῦ Λόγου Γ' περιέχοντα τὴν ἐξιστόρησιν τῆς ἐν ἔτει 1537 πολιορκίας τῆς Κερκύρας, νῦν πρῶτον ἐκδοθέντα ἐξ ἀντιγράφου τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης (Κωδ. D 72. Τετρ. Θ', φύλ. 8-Τετρ. ΙΑ', φύλ. 3), 'Εν Κερκύρα 1865. Αλβάνας, σ. 13-19. Γεω. Χυτήρης, 'Η τουρκική πολιορκία τῆς Κέρκυρας στὰ 1537 καὶ ὁ Νούκιος Νικάνδρος, ΔΑΕΚ 6 (1969), σ. 99-113. ΙΕΕ, Γ, σ. 298-299 (Ι. Χασιώτης). Αγοροπούλου, σ. 24 (υποσημ. 81), σ. 34 (υποσημ. 2).

Εικ. 2. Πολιορκία της Κέρκυρας το 1537. Λεπτομέρεια της Εικ. 1.

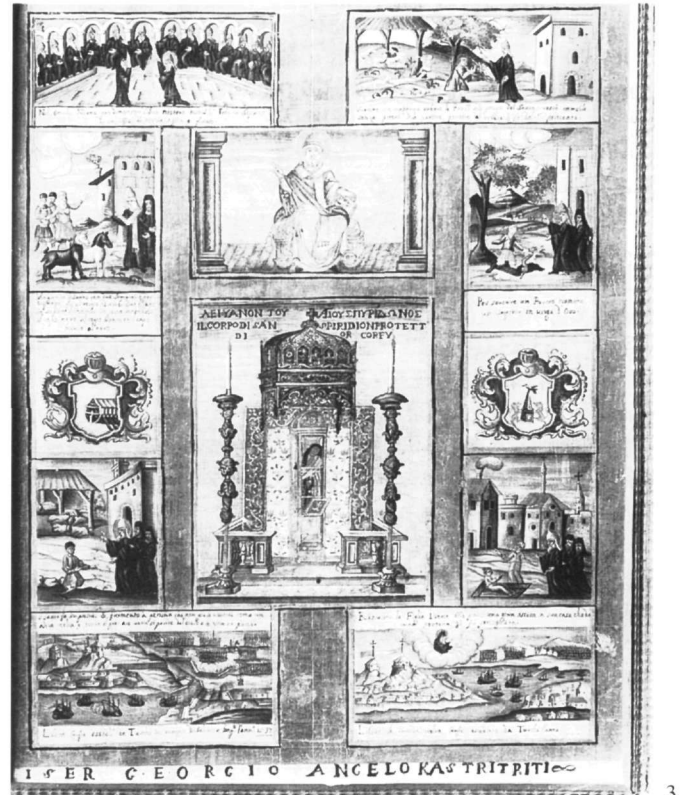
burg για να οργανώσει την άμυνα. Οι Τούρκοι αποδιδάστηκαν στα Γουβιά και τον Ύψο, στα δόρεια του νησιού, και προχώρησαν λεηλατώντας νότια προς την πόλη και, αφού κατέλαβαν τους λόφους Αβράμη και Σωτήρα, άρχισαν τις εφόδους κυρίως στο Νέο Φρούριο, του οποίου μάλιστα κατέλαβαν το βορειοδυτικό προμαχώνα. Οι συνεχείς ενισχύσεις του ενετικού στόλου, η ηρωική έξοδος των πολιορκημένων και μια καταστροφική καταιγίδα, η οποία θεωρήθηκε ως θαυματουργή παρέμβαση του αγίου Σπυρίδωνα, εξανάγκασαν τους Τούρκους να λύσουν την πολιορκία, που στοίχισε τη ζωή σε δεκαπέντε χιλιάδες Τούρκους και σε χίλιους πεντακόσιους υπερασπιστές του νησιού⁸.

Στην εικόνα της Στεμνίτσας, η απεικόνιση των δύο αυτών πολιορκιών, παρ' όλη την απλοποιημένη και συνοπτική εικονογραφία τους, δεν είναι ταυτόσημη φανερώνοντας τη φροντίδα του ζωγράφου της και του

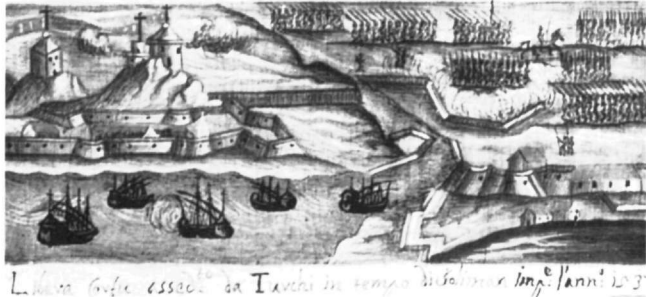
Εικ. 3. Εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές των θαυμάτων του, 18ος αι. Accademia Carrara di Belle Arti, Bergamo, Ιταλία (βλ. σ. 156).

Εικ. 4. Πολιορκία της Κέρκυρας το 1537. Λεπτομέρεια της εικ. 3.

Εικ. 5. Πολιορκία της Κέρκυρας το 1716. Λεπτομέρεια της εικ. 3.

4

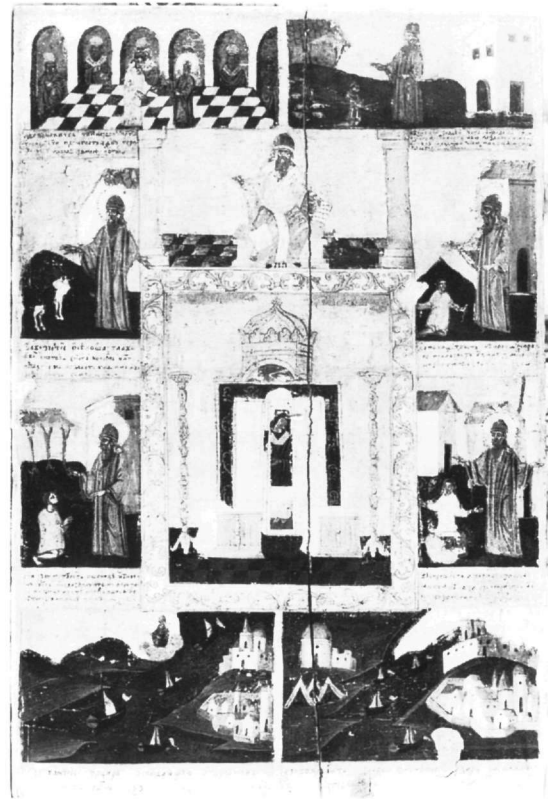
5

αφιερωτή της για την απόδοση των ιστορικών δεδομένων (Εικ. 1 και 2). Επίσης, η διαφοροποιημένη διπλή απόδοση της Κέρκυρας, με την οποία ίσως υποδηλώνει ο ζωγράφος τη χρονική απόσταση μεταξύ των δύο πολεμικών γεγονότων, εκτός του ότι αποτελεί μια εικονιστική μαρτυρία της οικιστικής εξέλιξης της πόλης, μπορεί να συμβάλει σε μια πιθανή χρονολογική τοποθέτηση του προτύπου της εικόνας μας⁹. Και στις δύο απεικονίσεις παριστάνονται αριστερά το Παλαιό Φρούριο και δεξιά η πόλη και η ύπαιθρος χώρα, ενώ ένα πλατύ κομμάτι θάλασσας ανάμεσά τους αντιστοιχεί στη θαλάσσια τάφρο. Στο Παλαιό Φρούριο δηλώνονται το εσωτερικό και το εξωτερικό τείχος με κτίρια

ανάμεσά τους –στην πολιορκία του 1716 μεγαλύτερα και περισσότερα, όπου επιπλέον το εξωτερικό τείχος περιλαμβάνει ένα τμήμα θάλασσας (ίσως πρόκειται για την ξηρά τάφρο που καλύφθηκε το 1603)¹⁰. Τα τείχη φέρουν ημικυλινδρικούς προμαχώνες εκτός από το βορειοδυτικό που είναι πολυγωνικός. Σε αυτή την άκρη δηλώνεται μόνο στην πολιορκία του 1537 με λευκό χρώμα ένας λιμενοβραχίονας, που κάνοντας δύο γωνίες προς τα επάνω περικλείει ένα καράδι (Εικ. 2). Πιθανώς απεικονίζεται το Μανδράκι αλλά έχει τοποθετηθεί σε λάθος θέση, μετά από παρανόηση των σχετικών χαρακτηριστικών που απεικονίζουν την πόλη της Κέρκυρας¹¹ και στα οποία, σε αυτό το σημείο, εικονί-

ζεται συνήθως η αρχική ξύλινη γέφυρα επικοινωνίας ανυψωμένη. Λίγο πιο πάνω, πάλι στην πολιορκία του 1537, σημειώνεται μια δεύτερη προέκταση που φθάνει έως την πόλη, η οποία πρέπει να αντιστοιχεί με την κτιστή γέφυρα που υπήρχε, από το 1558, παράλληλα με την ξύλινη¹². Επάνω στους δύο λόφους τα κάστρα απεικονίζονται κυλινδρικά και ορθογώνια, μεγαλύτερα και λίγο διαφορετικά στην πολιορκία του 1716. Στην κορυφή τους έχουν από μια κόκκινη σημαία και από ένα σταυρό. Δεξιά, στο Ξωπόλι, σημειώνονται η Σπιανάδα, λίγα σπίτια με έναν ή δύο ορόφους, ίσως μια εκκλησία (ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα;), καθώς και κάποιες μορφής τείχιση, όπως υπονοούν οι δύο ημικυλινδρικοί προμαχώνες, που θα μπορούσαν να δηλώνουν το Νέο Φρούριο, αλλά σε λάθος θέση. Διαφοροποιημένες αποδίδονται και οι δύο πολιορκίες ακολουθώντας τα αντίστοιχα ιστορικά δεδομένα. Έτσι, το Ξωπόλι δηλώνεται περισσότερο στην πολιορκία του 1537, μια και τότε οι εχθροπραξίες έλαβαν χώρα κυρίως γύρω από την πόλη, ενώ στην πολιορκία του 1716, για τον ίδιο λόγο, δηλώνονται περισσότερο τα παράλια της Κέρκυρας και μάλιστα η βορειοανατολική πλευρά του νησιού. Στη στεριά αναπτύσσεται ο τουρκικός στρατός –διακρίνονται τα λάβαρα, οι άκρες των υψωμένων όπλων και τα κανόνια. Στη θάλασσα

Εικ. 6. Εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές των θανάτων του, 18ος αι. Συλλογή Sekulić, Βελιγράδι (βλ. σ. 156).

8. Η πολιορκία περιγράφεται στις ακολουθίες του αγίου Σπυρίδωνα, Βενετία 1717 (δημοσιεύεται στο Βροκίνης, σ. 296) και Βενετία 1743 (μεταγραφή της στο Βροκίνης, σ. 296-297), βλ. Βροκίνης, σ. 318-355· R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool 1952, σ. 246-250· IEE, IA', σ. 43-47 (I. Χασιώτης)· Bacchiou, σ. 178-184· Αγοροπούλου, σ. 24 (υποσημ. 81), όπου και βιβλιογραφία.

9. Για την ίδρυση και την οχύρωση της Κέρκυρας υπάρχουν αρκετές ιστορικές πληροφορίες. Μετά τη ληλασία του νησιού και την καταστροφή της αρχαίας πόλης Χερσούπολης (στα νότια της σημερινής πόλης, στη θέση της Παλαιόπολης) από τους Γόθους, γύρω στα 550, οι κάτοικοι εγκαθίστανται στη μικρή χερσόνησο με τους δύο λόφους-κορυφές και το ακρωτήρι Καβοσίδερο, όπου δημιουργούν μια πόλη πολύ καλά οχυρωμένη, σύμφωνα με τις πηγές. Το 10ο αιώνα πρέπει να άρχισε η οχύρωση του Παλαιού Φρουρίου. Πρώτα οχυρώθηκε ο ανατολικός λόφος με τον Παλιό Πύργο ή Castel Vecchio ή Πύργο της θάλασσας. Στη συνέχεια, επί Ανδραγαυών (13ος-14ος αι.) οχυρώθηκε και ο δυτικός και πιο ψηλός λόφος με το Νέο Πύργο ή Castel Nuovo ή Castel da Terra ή Castello della Campana ή Πύργο της Ξηράς. Αργότερα, από τους Βενετούς, μεταξύ των ετών 1402-1425, ανανεώθηκε και ολοκληρώθηκε η οχύρωση με την κατασκευή νέων κάστρων, τη δημιουργία ενός λιμανιού –το Μανδράκι– με την κατασκευή ενός λιμενοβραχίονα στη βόρεια πλευρά, τη διάνοιξη της θαλάσσιας τάφρου και την οριοθέτηση της Σπιανάδας, που απομόνωσε για αμυντικούς λόγους το Παλιό

Φρούριο από τον οικισμό έξω από τα τείχη –το Ξωπόλι ή Borgo–, που είχε ήδη αρχίσει να σχηματίζεται από το 10ο αιώνα. Μετά την πολιορκία του 1537 εκσυγχρονίστηκε πάλι το τείχος και οι προμαχώνες αντικαταστάθηκαν το 1557 με πολυγωνικούς. Αργότερα, μετά το 1576, στα δυτικά όρια της πόλης, που ορίζονται από τους λόφους του Σωτήρος προς νότον και του Αδράμη προς βορράν, κτίστηκε στη βόρεια άκρη, στον εκεί μικρό λόφο του Αγίου Μάρκου, το Νέο Φρούριο, για να προστατεύει την πόλη και το λιμάνι. Στην αρχή η επικοινωνία Ξωπολιού και Παλαιού Φρουρίου γινόταν με ξύλινη κινητή γέφυρα στο βορειοδυτικό άκρο του, η οποία αντικαταστάθηκε με πέτρινη, τοποθετημένη στο μέσον του δυτικού τείχους του, το 1558. Τέλος, οι δύο λόφοι Αδράμη και Σωτήρος τειχίστηκαν αμέσως μετά την πολιορκία του 1716. Βλ. Τσίτσας 1969, σ. 42-44· Αγοροπούλου, σ. 16, 18, 34, 38-40, 42, 44, 46, 49, 50-54, 72, 105, 110, εικ. 4, 5, 14, 15, 47-49· Matton, σ. 108-109· Κέρκυρα, σ. 29-37 (E. Concina), σ. 39-40 (S. Moretti), σ. 41-48 (N. Καραπιδάκης), σ. 49-57 (E. Γιωτοπούλου-Σιτσιλιάνου).

10. Αγοροπούλου, σ. 79.

11. Πρβλ. Μάρμορα (1672) και επανάληψη στον Dapper (1688). Για το Μάρμορα βλ. Andrea Marmora, *Della historia di Corfu descritta da Andrea Marmora nobile corcirese*, Venetia 1672, σ. 364-365, δημοσιευμένο στα Αγοροπούλου, εικ. 42 (στη σ. 68), Venezia, αριθ. 341 (στη σ. 213-214) και Κέρκυρα, εικ. στη σ. 42. Για τον Dapper βλ. Matton, εικ. 9 (στη σ. 104).

12. Βλ. υποσημ. 9.

αναπτύσσονται αδιακρίτως οι δύο στόλοι, στη μεν πολιορκία του 1537 μπροστά στο Παλαιό Φρούριο ενώ σε εκείνη του 1716 μπροστά στα παράλια. Ακόμη, μόνο στην πολιορκία του 1716 απεικονίζεται ο άγιος Σπυρίδων να κρατεί αναμμένο κερί, μέσα σε σύννεφα, εικονογραφώντας έτσι τις μαρτυρίες των πολιορκημένων, ότι έβλεπαν τον άγιο ντυμένο ως καλόγερο, μαζί με αγέλους να περπατά επάνω στα τείχη κρατώντας ένα αναμμένο κερί¹³.

Ανάλογες εικόνες με τον ίδιο εικονογραφικό κύκλο όπως στην εικόνα της Στεμνίτσας εντοπίζονται στο τέλος του 18ου αιώνα και στο 19ο αιώνα, σχηματίζοντας μια μικρή ομάδα. Βασικό τους κοινό στοιχείο η απεικόνιση στην κάτω ζώνη του θαύματος της λύσης των δύο πολιορκιών της Κέρκυρας, του 1537 και του 1716, από τον προστάτη άγιο του νησιού. Τα πλησιέστερα παράλληλα προς την εικόνα της Στεμνίτσας απαντώνται σε δύο εικόνες. Η πρώτη (46x35 εκ.), που είναι και η πιστότερη, στην Accademia Carrara di Belle Arti στο Bergamo της Ιταλίας (Εικ. 3, 4 και 5), με ιταλικές επιγραφές, είναι πιο απλοϊκής, σχεδόν λαϊκότροπης εικονογραφίας και τεχνοτροπίας και, χρονολογικά, ακολουθεί την εικόνα της Στεμνίτσας¹⁴. Η δεύτερη (68 x 44 εκ.) στη συλλογή Sekulić στο Βελιγράδι (προχωρη-

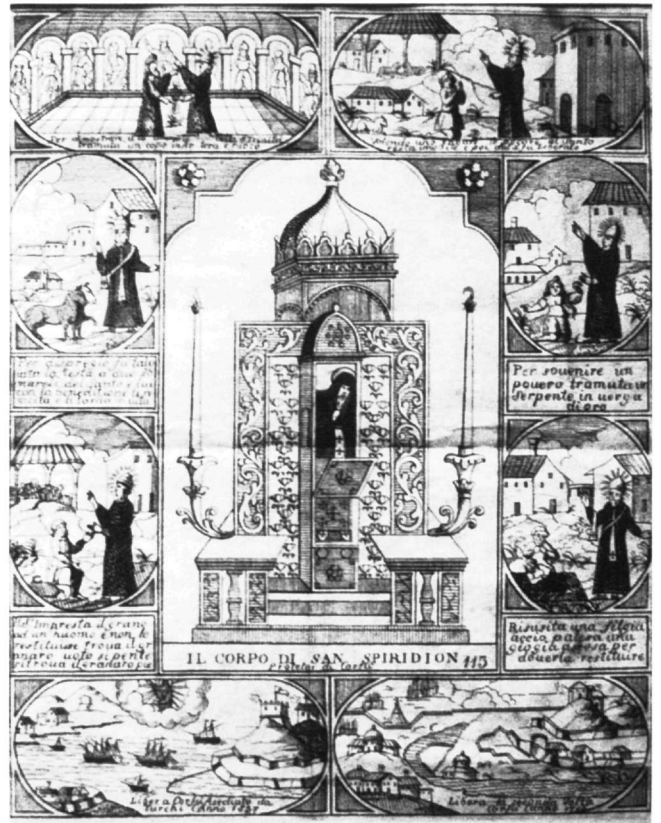
μένου 18ου αι.), με σερβικές επιγραφές και εικονογραφία ακόμη περισσότερο απλουστευμένη (Εικ. 6)¹⁵. Ειδικά στο θέμα των πολιορκιών υπάρχει μια αξιοσημείωτη ομοιότητα μεταξύ των εικόνων της Στεμνίτσας και του Bergamo (Εικ. 1, 3), ενώ στην εικόνα της συλλογής Sekulić ακολουθείται διαφορετικός εικονογραφικός τύπος. Το Παλαιό Φρούριο εικονίζεται στα δεξιά της σύνθεσης με κτίρια μεγαλόπρεπα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος αριστερά καταλαμβάνεται από τη θάλασσα και τα πλοία. Επίσης, ο άγιος απεικονίζεται στην πολιορκία του 1537 και όχι του 1716, σε αντίθεση με αυτό που συνηθίζεται στα περισσότερα παράλληλα. Η πιθανότερη ερμηνεία για την ανορθόδοξη αυτή πα-

Εικ. 7. Χάρτινη εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές των θαυμάτων του, 18ος αι. Ιδιωτική Συλλογή (Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα, εικ. στη σ. 22).

Εικ. 8. Χάρτινη εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές των θαυμάτων του, 19ος αι. Ναύδριο Αιξωνής, Γλυφάδα.

Εικ. 9. Χάρτινη εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές των θαυμάτων του, Κέρκυρα, 1869.

Εικ. 10. Χάρτινη εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές των θαυμάτων του, α' τέταρτο 19ου αι. Συλλογή Δ. Φλάμπουρα, Αθήνα (Παπαστοράτου, Ι, εικ. 311) (βλ. σ. 158).

ράσταση είναι η χρησιμοποίηση του προτύπου ανεστραμμένα.

Η παράλληλη εικονογραφία αυτών των τριών εικόνων –με παλαιότερη την εικόνα της Στεμνίτσας– μας οδηγεί στην αναζήτηση κάποιου κοινού προτύπου, ίσως χαρακτηριστικού, το οποίο θα είχε διάφορες εκδόσεις ως προς την εικονογράφηση των πολιορκιών. Το χαρακτηριστικό αυτό θα κυκλοφορούσε όχι μόνο στην Κέρκυρα αλλά και στη Βενετία, όπως φαίνεται από την εικόνα του Bergamo με τις ιταλικές επιγραφές αλλά και από την εικόνα της συλλογής Sekulić με τις σερβικές επιγραφές¹⁶. Την υπόθεση αυτή ενισχύουν τρεις χάρτινες εικόνες με ιταλικές επιγραφές: η παλαιότερη σε ιδιωτική συλλογή (Εικ. 7)¹⁷, η άλλη στο ναύδριο της Αιξωνής στη Γλυφάδα (Εικ. 8) και η τρίτη, του 1869, στην Κέρκυρα (Εικ. 9)¹⁸. Ακολουθούν το ίδιο εικονογραφικό σχήμα, αλλά οι δύο τελευταίες εικονίζονται στο κεντρικό διάχωρο μόνο το Λείψανο του αγίου. Και οι τρεις συμφωνούν ως προς την εικονογράφηση των πολιορκιών παραδίδοντας όμως έναν τρίτο εικονογραφικό τύπο, που στην ουσία είναι αποτέλεσμα της αντιστροφής του αντίστοιχου τύπου της Στεμνίτσας και του Bergamo. Στο δεξιό τμήμα της σύνθεσης εικονίζεται το Παλαιό Φρούριο και η πόλη (στην εικόνα του 1869 ζωγραφί-

13. Ν. Βουλγάρεως, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 68. IEE, ΙΑ', σ. 46 (Ι. Χασιώτης). Bacchioni, σ. 184. Νίκου Λευθεριώτη, 'Η πολιορκία της Κέρκυρας τοῦ 1716 διηγημένη ἀπὸ τὸν ἱερέα Δημήτριο Μανάτο Κερκυραῖο συμβολαιογράφο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ΚερκΧρον XI (1965), σ. 169. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνος, Βενετία 1743 (βλ. μεταγραφή τῆς στο Βροκίνης, σ. 297).

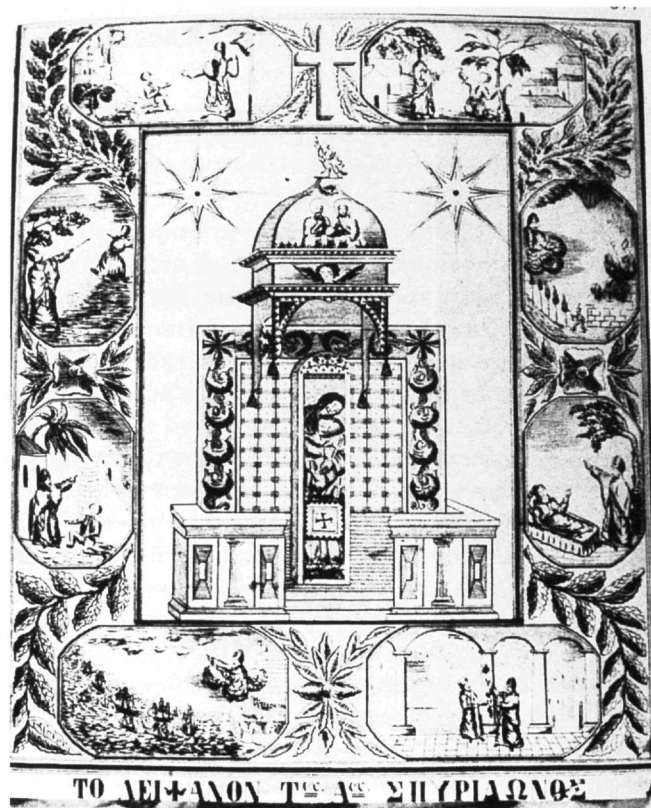
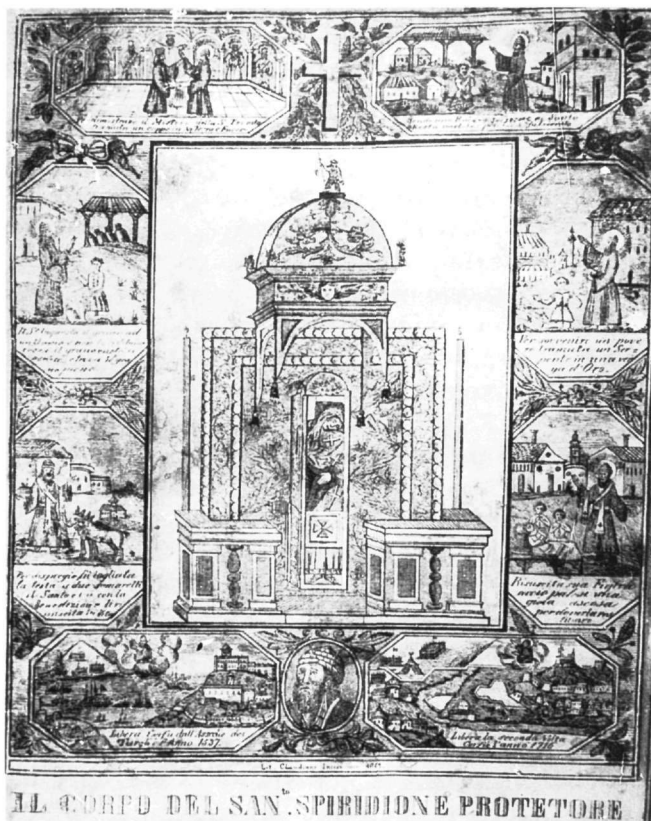
14. Η ἐπισημάνση τῆς εἰκόνας οφείλεται στὴν κ. Ἀνδρομάχη Κατσελάκη, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ. Βλ. Α. Κατσελάκη, Δύο εἰκόνες πιθανόν ἐπτανησιακές: Παναγία Κασσωπίτρα καὶ Λείψανο τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνος, ΚερκΧρον 6 (1994), σ. 475, ὑποσημ. 52 καὶ σ. 478, εἰκ. 11. Στὸ ἴδιο μουσεῖο ὑπάρχει καὶ εἰκόνα μετὰ τὸ Λείψανο τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνα ποὺ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε, βλ. Dr. G. B. Cervellini, Marino, Emanuele e Costantino Zane, στο Nuovo Archivio Veneto, N.S., XII, p. II, Venezia 1907, σ. 8.

15. M. Bajić-Filipović, La collection d'icônes Sekulić, Belgrade 1967, αριθ. 101, σ. 72, πίν. XXX. Εὐχαριστῶ τὴν καθηγήτρια κ. Marica Surut για τὴ δόθηκα.

16. Στὴ Βενετία ὑπῆρχε σχετικὸ ἀγοραστικὸ κοινὸ, ὅπως πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἐκδόση στα σερβικά τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνα παρὰ ἱερομονάχου Βικεντίου Ράκιτς διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνος εὐρισκόμενον ἐν Τεργέστῃ, ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο Παν. Θεοδοσίου, Βενετία 1802.

17. Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα, εἰκ. στὴ σ. 22.

18. Στὸ κάτω μέρος ἔχει τὴν ἐπιγραφή, *Lit. Claudiani inciso 1869* καὶ τὸν ὑπότιτλο *Il Corpo di Santo Spiridione protettore di Corfu 113 con otto di suoi miracoli*, βλ. Σπ Κ α τ σ α ρ ό ς, Ο Ἅγιος Σπυριδῶν, Χρονικά τῶν Κορυφῶν, 10 (1985), σ. 7, 102. Σὲ αὐτὴ μόνο τῆ χάρτινη εἰκόνα, ἀνάμεσα στὶς πολιορκίες, εἰκονίζεται στηθαία μορφή μετὰ

Εικ. 11. Εικόνα με την Παναγία και το θαύμα του αγίου Σπυρίδωνα στην πολιορκία της Κέρκυρας το 1716. Ιδιωτική συλλογή, Αθήνα (φωτ. Π. Α. Βοκοτόπουλος).

ζονται τα σύγχρονα της εποχής της κτίρια), ενώ στο αριστερό αναπτύσσεται ο στόλος. Και στις δύο τελευταίες περιπτώσεις εικονίζεται ο άγιος Σπυρίδων μέσα σε σύννεφα. Επίσης, σε μια άλλη χάρτινη εικόνα του πρώτου τετάρτου του 19ου αι., στη συλλογή Δ. Φλάμπουρα¹⁹, με τα ίδια συμπληρωματικά διακοσμητικά φυτικά θέματα, όπως στη χάρτινη εικόνα του 1869, αλλά με διαφορετικό κύκλο των θαυμάτων του αγίου, εικονίζεται μόνο η πολιορκία του 1716 σε ένα διαφορετικό εικονογραφικό τύπο (Εικ. 10). Στο κάτω αριστερό διάχωρο εικονίζεται το Παλαιό Φρούριο και σε σύννεφο, επάνω από το φρούριο, ο άγιος με σταυρό στο χέρι, γυρισμένος προς τη θάλασσα που είναι γεμάτη με πλοία. Το πλησιέστερο παράλληλο αυτής της πολιορκίας, αλλά ανεστραμμένο, εντοπίστηκε σε φθαρμένη εικόνα στο Μουσείο της μονής Παλαιοκαστρίτσας στην Κέρκυρα (18ου-19ου αι.), η οποία όμως διαφέρει ως προς τη σύνθεση του εικονογραφικού κύκλου του αγίου Σπυρίδωνα²⁰.

Η ποικιλόμορφη παραγωγή εικόνων με τις πολιορκίες ευρύνεται πολύ όταν, μετά από σχετική έρευνα του θέματος, διαπιστώθηκε η ύπαρξη άλλων δύο τουλάχιστον εικονογραφικών τύπων απεικόνισης της πολιορκίας του 1716, οι οποίοι προηγούνται χρονολογικά από της Στεμνίτσας.

Ο ένας παραδίδεται σε δύο εικόνες: Η πρώτη, σήμερα σε ιδιωτική συλλογή της Αθήνας, ζωγραφίζεται στην Κέρκυρα, αμέσως μετά την πολιορκία. Πρόκειται για μια δίζωνη εικόνα με την Παναγία Γλυκοφιλούσα στην επάνω ζώνη και την πολιορκία της Κέρκυρας στην κάτω (Εικ. 11)²¹. Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος πολιορκίας με μικρές διαφορές, ως προς τη μορφή της πόλης, επαναλαμβάνεται στη δεύτερη εικόνα με τον κύκλο του αγίου Σπυρίδωνα, στο ναύδριο της Αιξωνής στη Γλυφάδα, που προέρχεται από την Κέρκυρα²². Το κάτω ενιαίο διάχωρο είναι αφιερωμένο στην απεικόνιση της πολιορκίας του 1716 (Εικ. 12). Με ωραία ζωηρά χρώματα ζωγραφίζεται η πυκνοκατοικημένη πόλη της Κέρκυρας – χαρακτηριστικές είναι οι κόκκινες στέγες και το καμπαναριό του Αγίου Σπυρίδωνα – με τη Σπιανάδα σε σκούρο γαλάζιο χρώμα, τα δύο φρούρια και το νησάκι Βίδο. Η πόλη, σαν να είναι νησί, περιβάλλεται από θάλασσα. Δεξιά απεικονίζονται τα τουρκικά πλοία με την ημισέληνο και αριστερά τα ενετικά με τη σημαία του Αγίου Μάρκου, από τα οποία ξεχωρίζουν σε πρώτο πλάνο τα τέσσερα κόκκινα πλοία των αρχηγών του ενετικού στόλου. Σχεδόν στον άξονα και σε όλο το ύψος της σύνθεσης εικονίζεται ο άγιος ολόσωμος με διδύλιο στο χέρι²³ να προσεύχεται για τη σωτηρία της πόλης. Ας σημειωθεί ότι η μορφή της πόλης έχει ως πρότυπό της ανάλογο σχέδιο στο εσώφυλλο του διδύλιου του Μάρμορα (1672)²⁴, καθώς και απεικόνιση της πόλης σε εικόνα με το Λείψανο του αγίου Σπυρίδωνα στο Μουσείο της Γενεύης²⁵.

Ο άλλος εικονογραφικός τύπος παραδίδεται μόνο σε μια ενδιαφέρουσα εικόνα που πουλήθηκε από το Sotheby's²⁷, όπου αντί για την πόλη απεικονίζεται όλο το νησί της Κέρκυρας, με αντίθετο προσανατολισμό, από βορρά προς νότο (Εικ. 13). Σημειώνονται επίσης το νησί Βίδο και η ακτή της Ηπείρου, ενώ επάνω στο νησί της Κέρκυρας δηλώνονται οι χαμηλοί λόφοι, η αραιή δάστηση, τα χωριουδάκια και τα μικρότερα φρούρια. Στο μέσον του νησιού δεσπόζει, εκτός κλίμακας, η πόλη με το Παλαιό Φρούριο, μέσα στο οποίο εικονίζονται σε μικρογραφία οι πολιορκημένοι. Μέσα στο Ξωπόλι ζωγραφίζονται τα σπίτια με κόκκινες στέγες και το καμπαναριό του Αγίου Σπυρίδωνα, τα κανόνια και οι μορφές δύο στρατιωτών δίπλα τους. Στη θέση του Νέου Φρούριου, που δηλώνεται με μικρούς κυλινδρικούς πύργους, υπάρχει η επιγραφή με κόκκινο

χρώμα *Fortezza*, που μπορεί να δηλώνει το Νέο Φρούριο ή και αυτή την πόλη της Κέρκυρας²⁷. Στο κάτω μέρος, δηλαδή στο δόρειο μέρος του νησιού, αναπτύσσεται ο τουρκικός στρατός –σημειώνονται δύο κόκκινες και μία γαλάζια σκηνές, και οι στρατιώτες με όρθια όπλα. Το νησί είναι περικυκλωμένο από τουρκικά πλοία, αλλά μπροστά από την πόλη είναι αναπτυγμένος ο ενετικός στόλος, ενώ στην επάνω αριστερή γωνία της εικόνας εμφανίζεται ένα ενετικό πλοίο, υπονοώντας προφανώς τη βοήθεια που έρχεται. Τουρκικά πλοία έχουν ελλιμενισθεί επίσης στην ακτή της Ηπείρου, στο φρούριο Βουθρωτό. Διαφορετικά αποδίδονται τα καράβια των Τούρκων –μαύρα με κόκκινες σημαίες– από των χριστιανών, που είναι κόκκινα, δηλώνεται μάλιστα και η ενετική ναυαρχίδα. Συνοδεύονται από τις επιγραφές + ΚΑΝΑΛΗ ΤΩΝ ΚΟΡΦΩΝ, ΑΡΜΑΔΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΑΚΟΡΔΩΝ και ΑΡΜΑΔΑ ΤΟΥΡΚΟΥ ΑΚΟΡΔΩΝ. Το ενδιαφέρον στοιχείο στον εικονογραφικό αυτό τύπο είναι η απεικόνιση, σύμφωνα με την παράδοση, επάνω στην Κέρκυρα και μέσα σε λαμπρή φωτεινή δόξα, του αγίου Σπυρίδωνα, ολόσωμου, που κρατεί σταυρό και έχει το αριστερό χέρι σε χειρονομία προτροπής και αυστηρής προειδοποίησης προς το τουρκικό στρατόπεδο. Πίσω του, χορός αγγέλων στηθείων.

χαρακτηριστικό κάλυμμα της κεφαλής του αγίου Σπυρίδωνα αλλά χωρίς τα αρχιερατικά ενδύματα (μήπως είναι ο Schulemburg;).

19. Ντόρη Παλαστράτου. Χάρτινες εικόνες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά, 1665-1899, Ι, Αθήνα 1986, αριθ. και εικ. 311, σ. 290-291.

20. Προσωπική επισημάνση: δυστυχώς η θέση της εικόνας δεν επέτρεψε τη φωτογράφησή της. Γύρω από το κεντρικό διάχωρο με το Λείψανο απεικονίζονται σε μικρά αυτόνομα διάχωρα, στο μέσον και στις τέσσερις γωνίες, έξι σκηνές: ο άγιος έρθρονος, η ανάσταση της θυγατέρας του Ειρήνης, η δωρεά ενός κριού στον κλέφτη του κοπαδιού του, η ανάσταση του υιού της βαρβάρου γυναικός, η πολιορκία του 1716 και η σωτηρία της Κέρκυρας από την πανώλη.

21. Π. Α. Βοτοκόπουλος, Κερκυραϊκές αναθηματικές εικόνες, ΔΑΕΚ 22 (1988), σ. 38-39, εικ. 11. Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Π. Α. Βοκοτόπουλο για τη διάθεση της φωτογραφίας.

22. ΙΕΕ, ΙΑ', έγχρωμη εικ. στις σ. 44-45. Ευχαριστώ το συλλογέα για τη βοήθεια και την Εκδοτική Αθηνών για την παραχώρηση της φωτογραφίας.

23. Στην εικόνα της ιδιωτικής συλλογής ο άγιος κρατεί κεραμίδι.

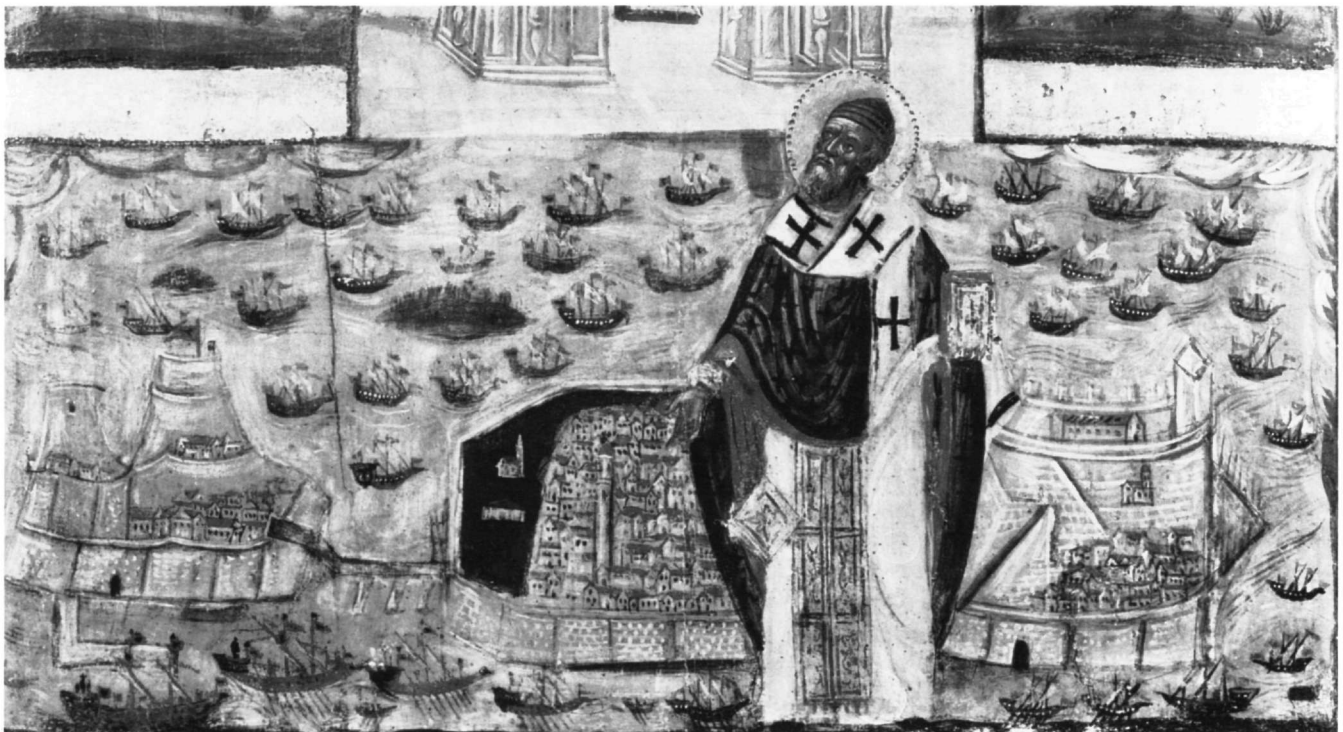
24. Andrea Marmora, ό.π. (υποσημ. 11), εσώφυλλο δημοσιευμένο στο Venezia, αριθ. και εικ. 341 (στη σ. 214). Κέρκυρα, εικ. στη σ. 41.

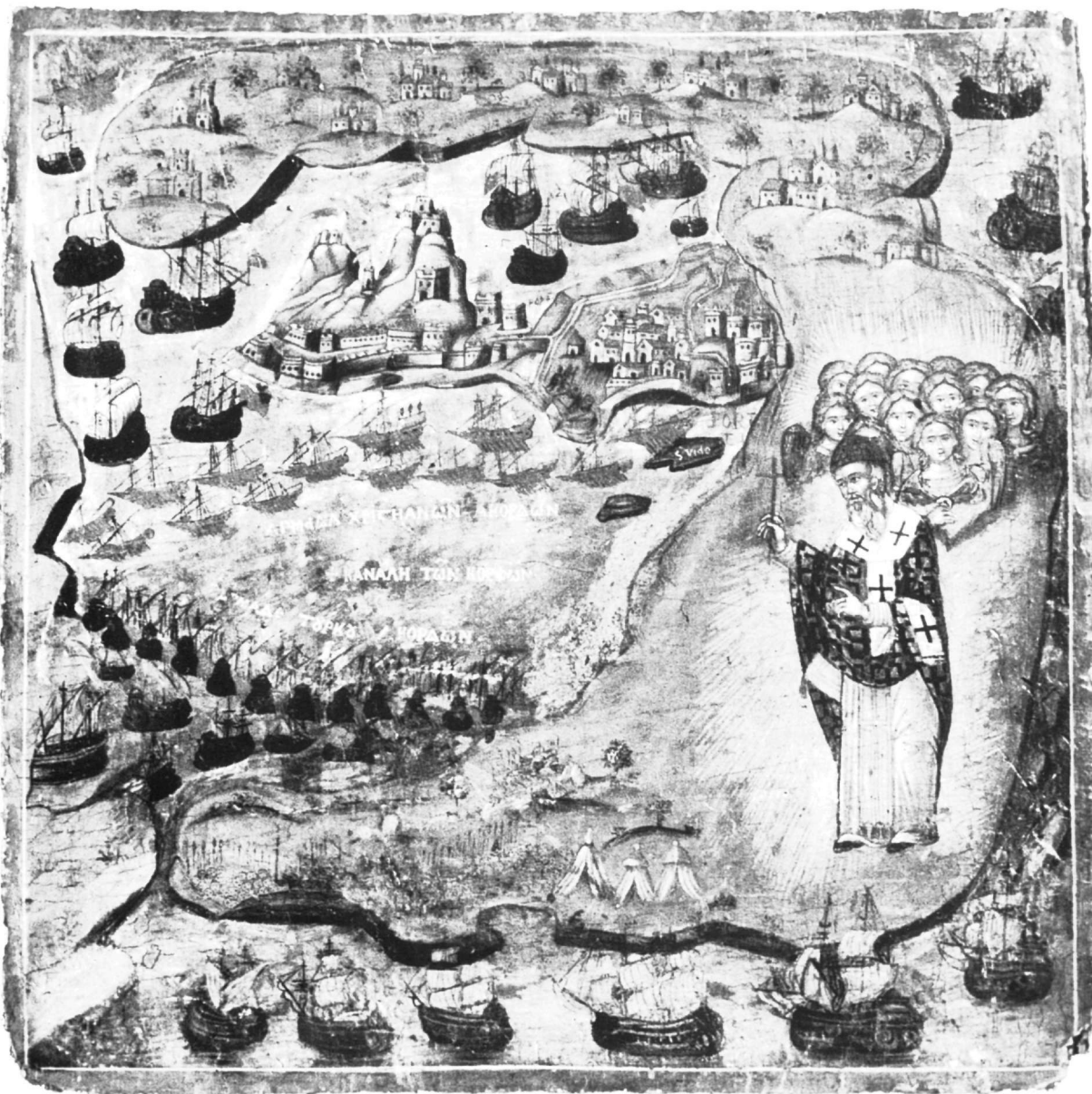
25. Miroslav Lazović - Stella Frigerio-Zeniou, Les icônes du musée d'art et d'histoire Genève, Genève 1985, αριθ. και εικ. 16.

26. Sotheby's Icons, Russian Pictures and Works of Art. London, Tuesday 24th November 1992, αριθ. 188, σ. 95, όπου λανθασμένα η παράσταση ταυτίζεται με θαύμα του αγίου Σπυρίδωνα στη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Ευχαριστώ την κ. Μαρία Βασιλάκη για τη βοήθεια.

27. Ας σημειωθεί η ομοιότητα της απόδοσης της μορφής των τειχών με αυτά στην εικόνα της Στεμνίτσας.

Εικ. 12. Το θαύμα του αγίου Σπυρίδωνα στην πολιορκία της Κέρκυρας το 1716. Εικόνα (λεπτομέρεια), μέσα 18ου αι. Ναύδριο Αιξωνής, Γλυφάδα (φωτ. Εκδοτικής Αθηνών).

Εικ. 13. Εικόνα με το θαύμα του αγίου Σπυρίδωνα στην πολιορκία της Κέρκυρας το 1716, 18ος αι. Sotheby's.

Η καλή ποιότητα της εικόνας του Sotheby's φανερώνει έναν ικανό ζωγράφο, ενώ το τετράγωνο σχήμα της εικόνας θα μπορούσε να υπονοεί το χαρακτήρα της και ως πίνακα. Πίνακες σε τετράγωνο σχήμα με ιστορικά θέματα δεν είναι άγνωστοι. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη σειρά με τις σημαντικές ναυμαχίες στην Galleria delle Carte Geografiche στο Βατικανό²⁸, τις δύο παραστάσεις της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, η μία στο Ιστορικό και Εθνολογικό Μουσείο στην Αθήνα²⁹ και η άλλη, καμένη το 1953, από τη Ζάκυνθο, που αποδίδονται και οι

δύο στο Γεώργιο Κλόντζα³⁰, όπως και πολλές απεικονίσεις ιστορικών σκηνών στη δυτική ζωγραφική. Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν το διττό χαρακτήρα της εικόνας-πίνακα του Sotheby's.

Όσον αφορά στα πρότυπα της μορφής του νησιού, στην εικόνα του Sotheby's εντοπίζονται σε χάρτες στους Buondelmonti (1418-1420), P. Bertelli (1564), N. Nelli (1570) και Orlandi (1602)³¹, ενώ δεν εντοπίστηκαν μέχρι τώρα παράλληλα της πολιορκίας. Το πρότυπό της θα μπορούσε να αναχθεί σε κάποια αντίστοιχη πο-

λιορκία του 16ου αι., προσαρμοσμένη στα ιστορικά δεδομένα της πολιορκίας του 1716, αφού η πόλη της Κέρκυρας εικονίζεται χωρίς τη θάλασσα τάφρο και αφού τα εικονογραφικά πρότυπα του νησιού ανάγονται, όπως είδαμε, στο 16ο αιώνα.

Εξάλλου, αυτή την εποχή έχουμε την πρώτη και μοναδική απεικόνιση πολιορκίας της Κέρκυρας από το γνωστό κρητικό ζωγράφο Γεώργιο Κλόντζα στον περίφημο χειρόγραφο κώδικά του Marc. Cl. VII 22 (=1466), που χρονολογείται γύρω στο 1590. Ο Κλό-

Εικ. 14. Πολιορκία της Κέρκυρας το 1571. Κώδικας Marc. Cl. VII 22 (=1466), φ. 139r, του Γ. Κλόντζα (γύρω στο 1590).

ντζας, στη σειρά απεικόνισης σημαντικών πολιορκιών του 16ου αι., περιλαμβάνει και μια πολιορκία της Κέρκυρας (φ. 139r) με τις επεξηγηματικές επιγραφές, με κόκκινο χρώμα, ή χώρα των Κορφών και εδώ είναι το νησί των Κορφών όπου ήσωσεν ή άρμάδα και έκαψεν όλον το έξόπορτον, η οποία, σύμφωνα με τα συμφραζόμενα, εικονογραφεί την πολιορκία του 1571 (Εικ. 14)³². Εδώ, η απεικόνιση της πόλης, σε γεωμετρικό σχέδιο, παρουσιάζει ομοιότητες με τους χάρτες που

κυκλοφορούσαν αυτή την εποχή, όπως χάρτης στη διβλιοθήκη του Μουσείου Cogger³³ και χάρτης από τον άτλαντα Morgori (16ου-17ου αι.)³⁴. Ο Κλόντζας προσαρμόζει αυτούς τους χάρτες συμπληρώνοντάς τους με τα κτίρια που πυρπολούνται, καθώς και με τα πλοία που έχουν περικυκλώσει την πόλη από τη θάλασσα. Αλλά το παράδειγμα του Κλόντζα δεν δρήκε μιμητές. Γιατί, ενώ για άλλες πολιορκίες³⁵ και ναυμαχίες παραδίδεται μεγάλος αριθμός πινάκων, σχεδίων κτλ., όπως για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571)³⁶, για τις πο-

28. ΙΕΕ, Γ, έγχρωμη εικ. στη σ. 315.

29. ΙΕΕ, Γ, έγχρωμη εικ. στις σ. 316-317.

30. Έχει αποδοθεί από το Μ. Χατζηδάκη, βλ. Μ. Χατζηδάκη, Παρατηρήσεις σε άγνωστο χρησιμοποιόγιο του Γεωργίου Κλόντζα, Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Αθήνα 1994, υποσημ. 31, εικ. 14.

31. Venezia, αριθ. 306-308 (στη σ. 203): Παλιό Φρούριο, εικ. 3 (στη σ. 10).

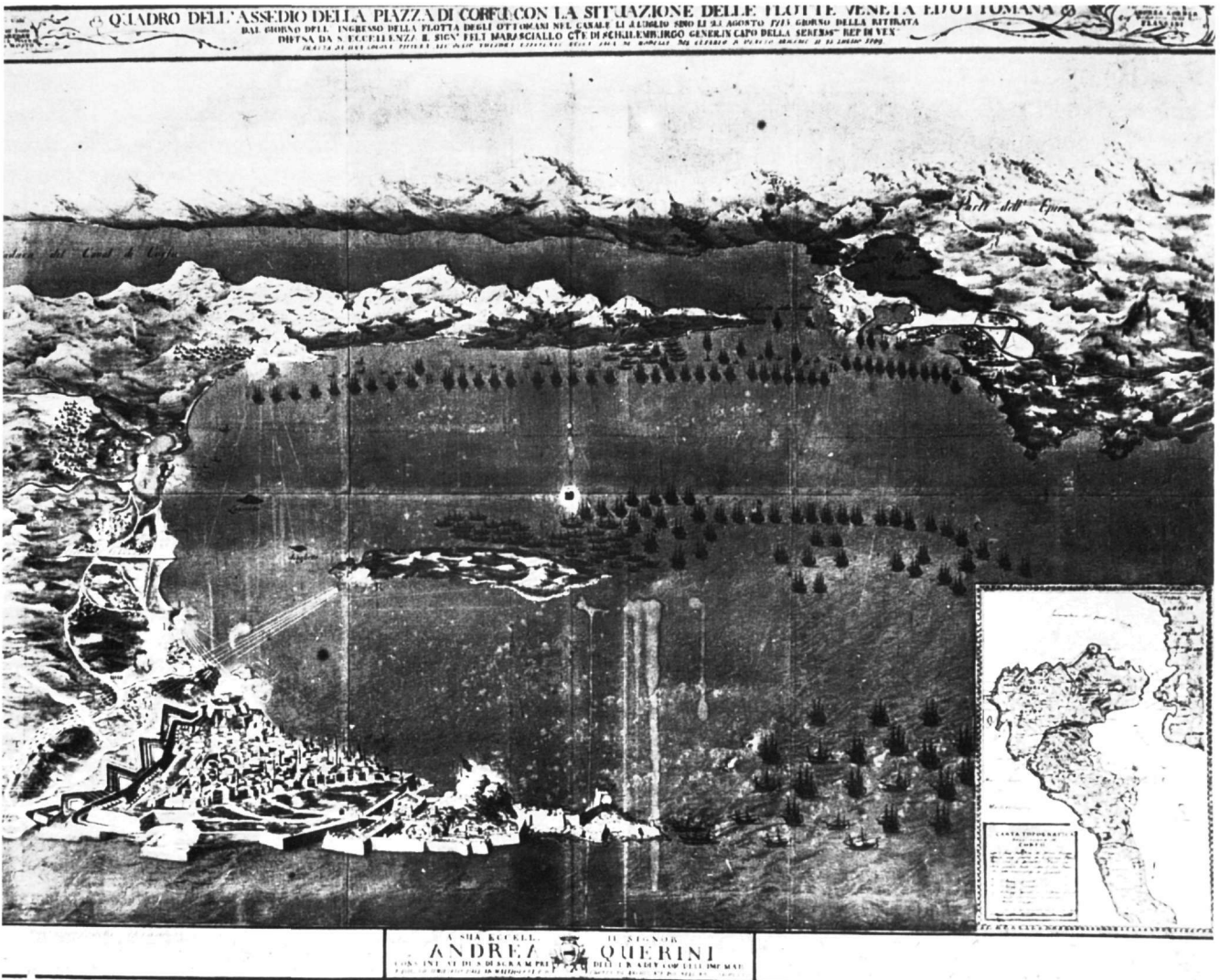
32. Η πολιορκία του 1571 (30 Αυγούστου-6 Σεπτεμβρίου) έγινε πριν από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571). Για την ταύτιση με αυτή την πολιορκία διασίσθηκα στη σειρά που έχει μέσα στην εικονογράφηση του κώδικα του Κλόντζα, μετά την πολιορκία της Ζακύνθου (φ. 138v) και πριν από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (φ. 140v-141r), Παλιούρας, σ. 137, πίν. 292: ΙΕΕ, Γ, σ. 313-314 (Ι. Χασιώτης): Έλλην Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ο αντίκτυπος του Δ' βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα από ανέκδοτες πηγές, Αθήνα 1982, σ. 21-23, 30-34.

33. Αγοροπούλου, εικ. 16 (στη σ. 51). Venezia, σ. 118, αριθ. 315 (στη σ. 205).

34. Venezia, αριθ. 316 (στη σ. 205). Κέρκυρα, εικ. στη σ. 31.

35. Απεικονίσεις ιστορικών σκηνών δεν είναι άγνωστες στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία, σίγουρα όμως είναι σπάνιες. Παλαιότερη θεωρείται η πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους που σωζόταν στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (9ου-10ου αι.). Οι πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης είναι θέμα που απαντάται από το 14ο αιώνα στον Άγιο Πέτρο στη Veliki Grad στη λίμνη των Πρεσπών (η πολιορκία του 626) και στο Λέσνοβο της Σεβρίας το 1349 στον κύκλο του αρχαγγέλου Μιχαήλ (η πολιορκία από τους Σαρακηνούς). Στο άμισό του 16ου αιώνα, σε μια ομάδα εκκλησιών στη Μολδαβία, απαντάται το θέμα της πολιορκίας ως μέρος του Ακαθίστου Ύμνου. Επίσης, απαντάται συχνά στη δυτική ζωγραφική ιδιαίτερα από το 16ο αιώνα, οπότε άρχισε η διάδοση της χαλκογραφίας. Βλ. Μ. Garidis, Notes sur l'iconographie des sièges de Constantinople, BNF 22 (1977-1984), σ. 99-114: Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Άγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1952, σ. 207-209, πίν. 78-79: Διονυσίου του Έκ Φουρνά, Έρμηναία της ζωγραφικής τέχνης, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμείς, έν Πετρούπολει 1909, σ. 174.

36. Βλ. σποραδικά για απεικονίσεις πολιορκιών ΙΕΕ, Γ και ΙΑ: Ελλάδα και θάλασσα, Σύντομος Οδηγός, Αθήνα 1983: Venezia: Βοκότοπουλος, Είκοτες της Κέρκυρας, σ. 49-50 (υποσημ. 9 και 10), όπου και διβλιογραφία: Παλιούρας, σ. 224, 224-225 (υποσημ. 4), 226: Μ. Βασιλάκη, Εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας: Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου, Αρχαιολογία, τχ. 15 (Μάιος 1985), σ. 100, όπου και διβλιογραφία: Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Πίνακας του Γεωργίου Κλόντζα(;) με τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου, Πέμπτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας

λιορκίες της Κέρκυρας δεν υπάρχει μεγάλη ποικιλία. Η σειρά των απεικονίσεων των πολιορκιών της Κέρκυρας ολοκληρώνεται με λίγα παραδείγματα από το χώρο των σχεδίων των Βενετών που σώζονται σε διάφορα αρχεία και συλλογές. Ειδικά για την πολιορκία του 1537 δεν εντοπίσαμε κανένα σχέδιο ή εικόνα προγενέστερα των εικόνων που μελετάμε. Αντίθετα, η πολιορκία του 1716 παραδίδεται σε μια σειρά απεικονίσεων σε χάρτες και πίνακες. Σε χάρτη στο Museo Navale της Βενετίας με γεωμετρικό τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης (Εικ. 15)³⁷, όπως και σε δύο ανάλογους χάρτες που σχεδίασε ο Jean Baptiste Homann, γεωγράφος στην υπηρεσία του στρατάρχη Schulemburg, από τους οποίους ο ένας απεικονίζει σε ιδιαίτερα πλαίσια και τις φάσεις της πολιορκίας (Εικ. 16), εικονίζονται με λεπτομέρειες και ακρίβεια η θέση των δύο στόλων, τα στρατόπεδα των Τούρκων στη βορειοανατολική πλευ-

ρά της Κέρκυρας, η θέση και οι βολές των πυροβόλων, καθώς επίσης και οι εγκαταστάσεις στο λιμάνι του Βουθρωτού στην Ήπειρο³⁸. Τα στοιχεία αυτά επαναλαμβάνονται σε σχέδιο στην Bibliothèque Nationale στο Παρίσι (Ge. D. 15711), στο οποίο εικονίζεται η βόρεια πλευρά της πόλης με τα φρούρια (Εικ. 18). Στην ίδια ομάδα εντάσσεται και σειρά σχεδίων σε ιδιωτική συλλογή, που απεικονίζουν τις διάφορες φάσεις της πολιορκίας³⁹. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το χρωματισμένο σκαρίφημα της πολιορκίας στο Κρατικό Αρχείο της Modena, όπου παραδίδεται ένας άλλος εικονογραφικός τύπος με την απεικόνιση όλου του νησιού της Κέρκυρας και της ακτής της Ηπείρου, με το στρατοπεδευμένο στρατό και τους δύο στόλους που το έχουν περικυκλώσει, την *armata Cristiana* και την *armata Turcha* (Εικ. 17)⁴⁰. Η παράθεση όλων αυτών των πολύμορφων και διαφο-

Εικ. 15. Πολιορκία της Κέρκυρας το 1716, σχέδιο στο Museo Navale.

Εικ. 16. Πολιορκία της Κέρκυρας το 1716, σχέδιο του Jean Baptiste Homann (Bibliothèque Nationale de Paris Ge. D. 13669).

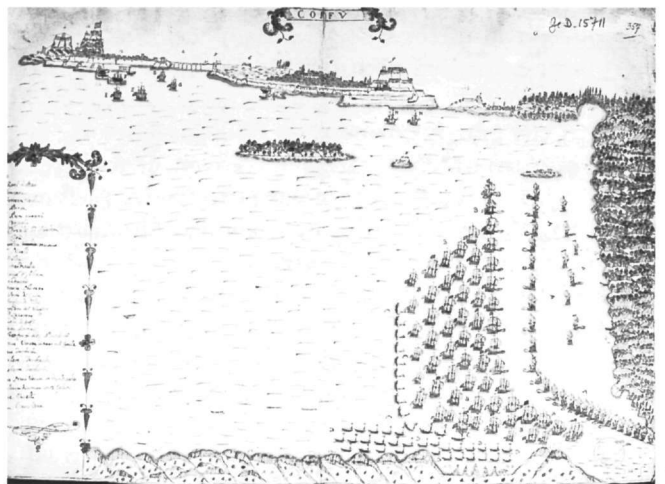
Εικ. 17. Πολιορκία της Κέρκυρας το 1716. Κρατικό Αρχείο της Modena (Παλαιό Φρούριο, εικ. 11).

Εικ. 18. Πολιορκία της Κέρκυρας το 1716, σχέδιο του Jean Baptiste Homann (Bibliothèque Nationale de Paris Ge. D. 15711).

16

17

18

και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1985, σ. 43· Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 30), υποσημ. 31.

37. Επίσης και στην Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Αγοροπούλου εικ. 46 (στη σ. 71)· Παλαιό Φρούριο, εικ. 10 (στη σ. 22). Ευχαριστώ την κ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη για την παραχώρηση της φωτογραφίας.

38. Σώζονται σε αρκετά αντίγραφα. Μαρκιανή Βιβλιοθήκη: *Motioni marittime della Flotta Veneta e Squadre ausiliarie per la Campagna MDCCXVI e MDCCXVII sotto la direzione delli capitani straordinarii delle navi Andrea Corner 1716, Lodovico Flangini 1717 mori, Marc'Antonio Diedo 1717, Mss. Italiani, cl. VII, no 384, Provenienza Ruzzini, Collacazione 10048, φ. 1-2. Συνοδεύονται από τις επιγραφές: φ. 1: *Plan du siège de Corfu par terre et par mer avec la situation des deux Flottes Venitienne et Ottomane, depuis le jour de l'entrée de celle des Ottomans dans le canal, le 5ème de Juillet jusqu'au 26ème d'Août 1716, jour de sa retraite.* Nurnberg par Jean Baptiste Homann, *Géographe de sa Majesté Impériale*· φ. 2: *Plan de la place de Corfu avec ses environs, assiégée par les Infidèles, tranchée ouverte le 25ème de Juillet jusqu'au 22ème d'Août, jour de la Fuite des Ottomans. Défendue par S.E. le Feldt Maréchal Comte de Schulembourg, Général en Chef des armées de la**

Ser(eni)ssime Rép(ubli)que de Venise, en l'an MDCCXVI. Dédiee à son Excellence par son très humble et très obéissant Serviteur Jean Baptiste Homann Géographe de sa Majesté Impériale à Nuremberg, Τα ίδια στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι (Ge. C. 2996 και Ge. D. 13669) και στην Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, βλ. δακτυλογραφημένος οδηγός έκθεσης στην Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα 1988, αριθ. 12 και 13 (αυτοκόλλητοι αριθμοί μόνιμης έκθεσης 53, 54). O.R.C. Anderson, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 583, αναφέρει τις εξής πηγές που δεν μπόρεσα να συμβουλευθώ: Giacomo Nani, *Storia della Marina militare e mercantile marittima della Republica di Venezia*, 3-4 (1570-1718) (Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Πάντοβα), και *Secretaria de Guerra, Leg. 4561 and Sup. Leg. 563 Corfu 1716* (Simancas-Archivio General). Ευχαριστώ τη φίλη Τένια Ρηγάκου για την πολύτιμη βοήθεια. Δημοσιεύθηκαν στο Κέρκυρα, εικ. στις σ. 53, 134.

39. Κέρκυρα, εικ. στη σ. 54.

40. Παλαιό Φρούριο, εικ. 11 (στη σ. 23) από τη Συλλογή της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας. Παρόμοια σύνθεση είναι και η απεικόνιση πολιορκίας της Ρόδου, βλ. Η λ. Κ ό λ λ ι α ς, *Οι ιππότες της Ρόδου*, Αθήνα 1991, εικ. 47 (στη σ. 56).

ρετικών απεικονίσεων και η διαπίστωση της απουσίας κάποιας, χαλαρής έστω, σχέσης προτύπου με την ομάδα των εικόνων της Στεμνίτσας, μας οδηγεί σε μια τελευταία απόπειρα χρονολογικής τουλάχιστον προσέγγισης του προτύπου μέσα από τη μορφή της Κέρκυρας, που απεικονίζεται αρκετά περιληπτικά. Αναζητώντας κάποια εικονογραφικά παράλληλα στο χώρο των πολυάριθμων και ποικιλόμορφων απεικονίσεων της πόλης της Κέρκυρας, που κυκλοφορούσαν ευρέως από το 15ο αιώνα σε σχέδια, χάρτες, ανάγλυφα, πίνακες και σε εικόνες, δεν διαπιστώνεται κατ' αρχήν κάποια άμεση σχέση⁴¹. Συγκεκριμένα, τα ιστορικά δεδομένα που μας παρέχει η ίδια η εικόνα της Στεμνίτσας είναι αρκετά περιορισμένα. Στην πολιορκία του 1537 απεικονίζονται χρονικά ανακόλουθα, ένας προμαχώνας πολυγωνικού σχήματος (μορφή που έλαβαν οι προμαχώνες το 1557), η σταθερή γέφυρα, η Σπιανάδα και η τείχιση της πόλης (που έγιναν μετά το 1576) καθορίζοντας έτσι το 1576 ως *terminus post quem*. Συγχρόνως όμως η παράλληλη απεικόνιση των δύο πολιορκιών μας οδηγεί αναγκαστικά στο 18ο αιώνα και μάλιστα μετά το 1716.

Σε αυτή την εποχή εντάσσονται δύο απεικονίσεις της Κέρκυρας στη στενή κάτω ζώνη εικόνων με το Λείψανο του αγίου Σπυρίδωνα, η πρώτη στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας⁴² και η δεύτερη στο Μουσείο της Γενεύης⁴³. Κοινό πρότυπό τους, η σχετική απεικόνιση στο Μάρμορα (1672)⁴⁴. Ο συνδυασμός των δύο αυτών θεμάτων, που υποδηλώνει τη στενή προστατευτική σχέση του αγίου με το νησί, πρέπει να οφείλεται κυρίως στην πολιορκία του 1716. Επίσης, μια άλλη άποψη της Κέρκυρας αποδίδεται σε σχέδιο που εικονογραφεί την ανατίναξη της πυριτιδαποθήκης στο Παλαιό Φρούριο το 1718, και το οποίο δημοσιεύεται στο βιβλίο του Αθανασίου Πάριου, «Οὐρανοῦ κρίσις...», το 1805 (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη) και κυκλοφορεί και ως αυτοτελές σχέδιο (συλλογή της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας)⁴⁵, αλλά θα πρέπει να πρωτοκυκλοφόρησε πολύ νωρίτερα. Αλλά ούτε και με αυτές τις απεικονίσεις διαπιστώνεται κάποια άμεση σχέση, με αποτέλεσμα το πρότυπο της εικόνας της Στεμνίτσας να παραμένει άγνωστο. Το μόνο που μπορεί να σημειωθεί, με βάση το υλικό που εξετάστηκε, είναι η παρατήρηση ότι η απεικόνιση της Κέρκυρας στην εικόνα μας αποτελεί μια σύγχρονη της έκφραση της συνθετικής άποψης που απαντάται αρχικά στον πολυτελή κώδικα του C. Maggi (1578)⁴⁶, αργότερα στο βιβλίο του Μάρμορα (1672) και, τέλος, στις δύο εικόνες με το Λείψανο στη Βενετία και στη Γενεύη.

Η εξέταση όλων αυτών των πολυποίκιλων απεικονίσεων των πολιορκιών της Κέρκυρας, οι οποίες δεν έχουν

θέση προτύπου ούτε παράλληλου με την εικόνα της Στεμνίτσας και την ομάδα εικόνων που σχετίζονται με αυτή, επιβεβαιώνει την αρχική μας υπόθεση για την ύπαρξη ενός κοινού προτύπου, πιθανώς χαρακτηριστικού, μη εντοπισμένου μέχρι σήμερα, του οποίου ο άγνωστος ζωγράφος προτίμησε να δώσει την προσωπική του διάσταση στο θέμα της πολιορκίας και της πόλης επινοώντας ένα νέο θέμα, αυτό της παράλληλης απεικόνισης των δύο πολιορκιών⁴⁷. Στη μέχρι τότε απεικονιζόμενη πολιορκία του 1716 προσθέτει, σε ίση μούρα, και τη σημαντική πολιορκία του 1537, στη λύση της οποίας, σύμφωνα με την παράδοση, είχε συμβάλει με θαύμα ο άγιος προστάτης της Κέρκυρας. Έτσι, με την ενσωμάτωση των δύο νέων αυτών θαυμάτων, δημιουργήθηκε ένας νέος εικονογραφικός κύκλος του αγίου, ο οποίος περιλαμβάνει και την πρώτη απεικόνιση της πολιορκίας του 1537⁴⁸.

Αν είναι δύσκολο να εντοπισθούν τα εικονογραφικά πρότυπα της πρώτης υποθετικής εικονογράφησης, από την οποία ξεκίνησαν όλες οι παραλλαγές που εντοπίσαμε, δεν είναι δύσκολο να υποθέσουμε τον τόπο καταγωγής της, ο οποίος δεν θα μπορούσε να είναι παρά μόνο η Κέρκυρα, όπως μας δηλώνει εξάλλου η εικόνα της Στεμνίτσας. Στο μέσον της εικόνας, αριστερά και δεξιά των κεντρικών διαχώρων (Εικ. 1), εικονογραφούνται σε χρυσό κάμπο αντίστοιχα το έμβλημα της Κέρκυρας από την αρχαιότητα, ένα καράβι με κουπιά αλλά χωρίς πηδάλιο –ή *ἀπήδαλος ναῦς*–⁴⁹ και ένα οικόσημο, που απεικονίζει μέσα σε πλαίσιο μαρμάρινη πυραμίδα με ένα μικρό πουλί στην κορυφή της, ενώ δύο λιοντάρια όρθια αναρριχώνται στις πλευρές της. Στο επάνω μέρος του κάμπου τρία άστρα με ουρά (κομήτες). Τα ίδια ακριβώς αυτά στοιχεία, το έμβλημα και το οικόσημο, επαναλαμβάνονται μόνο στην εικόνα του Bergamo, με την προσθήκη, στο κάτω μέρος, της επιγραφής *[M]JISER GEORGIO ANGELOKASTRITRITI* (sic) (Εικ. 3). Όμως, σύμφωνα με τους δημοσιευμένους καταλόγους, το οικόσημο αυτό ανήκει στην, ευγενικής κρητικής καταγωγής, οικογένεια Χαλικιοπούλου⁵⁰, μέλη της οποίας είχαν λάβει μέρος στην πολιορκία⁵¹. Την περίοδο της δημιουργίας της εικόνας μας σημειώνονται δύο τουλάχιστον μέλη της οικογένειας Χαλικιοπούλου, που θα μπορούσαν να είναι οι αφιερωτές αυτής της εικόνας: ο Εμμανουήλ, *vice* πρωτοπαλάς μεταξύ των ετών 1748-1780, και η Άννα, κόρη του Φιλέρημου Χαλικιοπούλου, που εκάρη στις 3 Μαΐου 1765 μοναχή Αγάθη στη μονή Αγίου Νικολάου του Γατζίνα στο Μανδούκι⁵². Αντίθετα, το όνομα Αγγελοκαστρίτης δεν εντοπίζεται στους σχετικούς καταλόγους. Όπως το ίδιο το όνομα φανερώσει, πρόκειται για κερκυραϊκό τοπωνυμικό επώνυμο, σχετικό με τη θέση Αγγελόκα-

στρο, όπου υπάρχει βυζαντινό κάστρο. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για μεταγενέστερο αφιερωτή που αντέγραψε την εικόνα διατηρώντας και το οικόσημο, αν και δεν του ανήκε. Επιπλέον, για την εικόνα του Bergamo μπορούμε να προσθέσουμε ότι ο αντιγραφέας της δεν πρέπει να γνώριζε καλά τα ελληνικά μια και αντιγράφει στην ελληνική επιγραφή *ΛΕΙΨΑΝΟΝ* το *Ψ* ως *Υ* αλλά και στο όνομα του αφιερωτή κάνει λάθος επαναλαμβάνοντας τη συλλαβή *ΤΡΙ*.

Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι μετά την πολιορκία του 1716 υπήρχε μια μεγάλη παραγωγή εικόνων με τη νέα σύνθεση του κύκλου, όπως διαμορφώθηκε μετά τα ιστορικά συμβάντα. Εξάλλου, η πολιορκία του 1716, που έγινε τα τελευταία χρόνια της παντοδυναμίας της Γαλινοτάτης, συγκλόνισε τόσο τους Κερκυραίους και τους Βενετούς, ώστε η λύση της μόνο με τη θαυμαστή παρέμβαση του αγίου μπορούσε να ερμηνευθεί. Γι' αυτό, τον αμέσως επόμενο χρόνο της πολιορκίας στην έκδοση της ακολουθίας του αγίου συμπεριελήφθη μια προσθήκη με τη μνεία του νέου θαύματος⁵³, ενώ αργό-

41. Το παλαιότερο σχέδιο της πόλης μαζί με χάρτη του νησιού δημοσιεύθηκε μεταξύ 1418 και 1422 από τον Buondelmonti, αλλά το παλαιότερο αυτοτελές σχέδιο της πόλης (η βόρεια πλευρά) δημοσιεύθηκε σε σχέδιο του Reuwick από τον De Breydenbach το 1486. Στο 16ο αιώνα χρονολογείται σχέδιο της νοτιας πλευράς του Hendrich van Cliven (1525-1589). Τα σχέδια αυτά εικονίζουν μια προγενέστερη της έκδοσής τους φρουριακή φάση της Κέρκυρας, δηλαδή χωρίς τα έργα των Βενετών που είχαν γίνει αυτή την εποχή (το Μανδράκι, τη θαλάσσια τάφρο και την ξύλινη γέφυρα). Τη μορφή που είχε η πόλη στην πολιορκία του 1537 (διπλή περιτείχιση, χαμηλά στην παραλία και ψηλότερα στις δύο κορυφές με τα κάστρα, κυλινδρικοί προμαχώνες, λιμενοβραχίονας στο Μανδράκι, θαλάσσια τάφρος, κινητή γέφυρα στο βορειοδυτικό άκρο και ατείχιστη πόλη) παρουσιάζουν σχέδια που χρονολογούνται στο τέλος του 16ου αιώνα, όπως του 1573 (αωνύμου), 1574 (Braun) και 1580 (Weigelio). Η επόμενη φάση της πόλης, που ολοκληρώθηκε στο τέλος του 16ου αιώνα (πολυγωνικοί προμαχώνες, κτιστή γέφυρα, περιτείχιση πόλης, Νέο Φρούριο), παρουσιάζεται σε χάρτες του τέλους του ίδιου αιώνα στη Biblioteca Civica Coper, στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας και στον κώδικα του C. Maggi (βλ. υποσημ. 46). Η ίδια φάση απεικονίζεται και σε μεταγενέστερα σχέδια, όπως σε δύο όμοια σχέδια με διαφορές στις επιμέρους λεπτομέρειες, τα οποία δημοσιεύονται το 1672 στο Μάρμορα και το 1688 στον Dapper, στον οποίο υπάρχει επίσης και ένα δεύτερο σχέδιο με υπομνηματισμό, και το 1689 στο διδύλι του κοσμογράφου Coronelli. Επίσης σε ανάγλυφο (1678-1683) στην πρόσοψη της εκκλησίας Santa Maria del Giglio στη Βενετία και σε δύο προπλάσματα του 1692 στο Museo Navale επίσης της Βενετίας. Ά. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Παραστάσεις οικοδομημάτων επί μαρμαρίνων ἀναγλύφων καὶ τὰ βενετικά των πρότυπα, Θεσσαυρίσματα 2 (1963), σ. 80, πίν. Β' 2. Matton, εικ. 6, 8-10, πίν. IV, V. Α γ ο ρ ο π ο ύ λ ο υ, εικ. 9-12, 15, 16, 41, 42. Venezia, αριθ. 303, 309-311, 315-317, 321, 341. Παλαιό Φρούριο, εικ. 2-6, 8. IEE, Γ, εικ. στις σ. 224-225, 299. Κέρκυρα, εικ. στις σ. 29, 41, 42, 44, 46, 50, 62, 64, 122, 123, 126, 127, 134. 42. Chatzidakis, Icônes de Venise, αριθ. 253 (344), σ. 193. Maria Cristina Bandera Viani, Venezia. Museo delle icone bizantine e

post bizantine e chiesa di San Giorgio dei Greci, Bologna 1988, αριθ. 67, εικ. στη σ. 50, όπου γράφει ότι φέρει υπογραφή *OPUS P. PHILOTEI SCUFFO*, αλλά στην επί τόπου έρευνά μου δεν βρήκα τέτοιο στοιχείο. Αντίθετα, σε άλλη εικόνα του Ινστιτούτου με το Λείψανο υπάρχει αυτή η υπογραφή, η οποία όμως θεωρείται πλαστή από το Μ. Χατζηδάκη, βλ. Chatzidakis, Icônes de Venise, αριθ. 133 (319), σ. 150-151.

43. Lazović - Frigerio-Zeniou, ό.π. (υποσημ. 25), αριθ. 16.
44. Marmora, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 364-365. Α γ ο ρ ο π ο ύ λ ο υ, εικ. 42 (στη σ. 68). Venezia, αριθ. 341 (στη σ. 213-214). Κέρκυρα, εικ. στη σ. 41.

45. Ά θ α ν α σ ί ο υ Π ά ρ ι ο υ, Ούρανοῦ κρείς, ἤτοι θαῦμα φρικτὸν καὶ ἐξαισίον τοῦ θαυματουργικωτάτου θείου Σπυριδώνος, δι' οὗ τὰς δουλὰς τῶν παρανόμων παπιστῶν ἐματαίωσε, μὴ συγχωρήσας αὐτοὺς νὰ ἐγείρουν Ἄλτάριον, ἤτοι θυσιαστήριον, μέσα εἰς τὸν ἐν τῇ Κερκύρᾳ ἅγιόν του Ναόν, συντεθὲν μετὰ καὶ ἱερῶς καὶ ἐπιμυκείου ἀκολουθίας εἰς αὐτὸ παρὰ ζηλωτοῦ τινὸς ἀδελφοῦ, ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας 1805, Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Νάμπερτ. Βλ. καὶ Α γ ο ρ ο π ο ύ λ ο υ, εικ. 50 (στη σ. 74)· Παλαιό Φρούριο, εικ. 12 (στη σ. 25)· π. Ά. Χ. Τ σ ί τ σ α ς, Ἡ θεομηνία τῆς 10/21 Νοεμβρίου 1718 στὴν Κέρκυρα, ΔΙΑ Β' (1986), σ. 83-94.

46. Ο κώδικας «I viaggi e le avventure di Carlo Maggi» (BNP, Dept. Est. REs. 124), έργο του 1578, αποδίδεται στο φλαμανδό Ludovico Pozzoserrato (περ. 1550-1604), ο οποίος εργάστηκε στη Βενετία. Η Κέρκυρα εικονίζεται τρεις φορές στα φ. 7, 8, 10. Βλ. A. Isler-de Jongh - F. Fossier, Le voyage de Charles Magius (1568-1573) Arcueil 1992, σ. 74, 76, εικ. στις σ. 43, 45, 49. Venezia, αριθ. 317, σ. 205-206, εικ. στη σ. 208. Κέρκυρα, εικ. στη σ. 127.

47. Ο Μ. Garidis, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 107, υποστηρίζει ότι υπήρχαν πολλοί τύποι απεικονίσεων πολιορκιών ανάλογα με την πολιορκία και τη θαυματουργή σωτηρία της πόλης.

48. Πρόκειται να δημοσιευθεί μελέτη μου γύρω από την εικονογραφία του κύκλου του αγίου Σπυριδώνα.

49. Κανονικά απεικονίζεται με τέσσερα κουλιά, που δηλώνουν τους τέσσερις Σύνδικους που διοικούν την Κέρκυρα, αλλά στην εικόνα μας εκ παραδρομής παριστάνονται μόνο τρία. Βλ. π. Ά θ. Τ σ ί τ σ α ς, Μία περιγραφή τῶν Κορφῶν καμωμένη τό 1630 ἀπό τὸν Στέφανο Μάστρακα ΔΑΕΚ 11 (1974), σ. 91-92· IEE, Γ, σ. 220· Κέρκυρα, εικ. στις σ. 41, 42, 129, 136. Για τις παραστάσεις σε αρχαία νομίσματα, βλ. ενδεικτικά SNG 12, Epirus-Acarnania, Copenhagen 1943, αριθ. 182-187, 223-241, 244-245, 263-264, 278.

50. Mihail-Dimitri Sturdza, Dictionnaire historique et géologique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople, Paris 1983, σ. 80, 100, 242-245. Βλ. επίσης τις πολλές μελέτες του Ι. Τυπάλδου-Λασκαράτου, και ιδιαίτερα, Συλλογή έραλδικῶν μνημείων τῶν χωριῶν τῆς Κέρκυρας, ΔΙΕΕ 24 (1981), σ. 445-449, εικ. 23-25, καὶ Ἴ. Τυπάλδου-Λασκαράτου - Μ. Μπλέτα - Π. Δ. Καγκελάρη, Τα οικόσημα του ανέκδοτου κώδικα 482 του Archivio Antico della Università di Padova, ΔΕΓΕΕ 6 (1986), αριθ. 26, σ. 179, εικ. στη σ. 181. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα, εικ. στη σ. 18.

51. Β ρ ο κ ί ν η ς, σ. 345.

52. Για τους Χαλικιόπουλους, που σημειώνονται στα έγγραφα του 18ου αιώνα, βλ. Α. Β ρ ο κ ί ν η ς, Βιογραφικά Σχεδιάσματα, Α' - Β', Κέρκυρα 1877 (επανεκτύπωση στο ΚερκΧρον XVI (1972), όπου ειδικά, για τον Εμμανουήλ Χαλικιόπουλο, σ. 276 και για την Άννα, σ. 305. Επίσης βλ. προσωπογραφία του Εμμανουήλ Χαλικιόπουλου στο Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα, σ. 194, εικ. στη σ. 201 (Χρ. Χρήστου).

53. Ἡ Θεία καὶ Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυριδώνος, Ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος τοῦ θαυματουργοῦ, Πατρὸς καὶ Προστάτου Κερκύρας... ἐπιμελεία... Πέτρου Καιομάτη ἱατρο-

Εικ. 19. Αφιέρωμα του δόγη Ιωάννη Κορνάρου (1717). Πίνακας του Antonio Balestra στο Palazzo Ducale, Βενετία.

τερα, το 1743, εκδόθηκε αυτοτελής ακολουθία, η οποία από τότε αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα των εκδόσεων των ακολουθιών του⁵⁴. Αλλά και πριν από το 1716 ο άγιος εθεωρείτο προστάτης της Κέρκυρας, όπως αποδεικνύεται από σχετικά χωρία στις προγενέστερες ακολουθίες του (1674), όπου αναφέρεται ως ...*και Κερκυραίων προασπιστής πολυθρύλλητος*⁵⁵, *Τείχος δοητόν, καταφύγιον και προστασίαν, Κερκυραίοι πάντες σὲ ἔχοντες, σοῖ προστρέχομεν ἐν θλίψεσι δεινῶν, και Φίλος ὢν Κυρίου, ἐφύλαξας Κερκύραν, ἐπιδρομῆς θαυμάτων*⁵⁶. Αλλά και οι Βενετοί τον τίμησαν ιδιαίτερα, όπως είδαμε ήδη από τις εικόνες με τις ιταλικές επιγραφές. Αμέσως μετά την πολιορκία του 1716 θεσμοθέτησαν επισήμως τις λιτανείες, έκαναν αφιερώματα, καθιέρωσαν την εκτέλεση φιλανθρωπιών και προσπάθησαν να εγκαταστήσουν καθολικό αλτάρι στο ναό του⁵⁷. Ακόμη και στη Ρώμη τέλεσαν ευχαριστήριες λειτουργίες μέσα στις κατακόμβες⁵⁸, ενώ ο πάπας Κλήμης ΙΗ' εξέδωσε το 1717 διάταγμα που όριζε να εορτάζεται πανηγυρικά η μνήμη του αγίου Σπυριδώνα σε όλες τις

ενετικές κτήσεις⁵⁹. Τέλος, εκτός από το μεγάλο αριθμό εικόνων του Λειψάνου και «ex-voito» με ιταλικές επιγραφές, που βρίσκονται στην Ιταλία και ιδιαίτερα στην περιοχή του Βένετο, ας σημειωθούν η επιλογή, στα μέσα του 18ου αιώνα, της εικόνας του αγίου Σπυριδώνα με το θαύμα της απόδειξης της τριαδικής θεότητας με την κεραμίδα στον κεντρικό πίνακα δίπλα στο αλτάρι της εκκλησίας της Pietà στη Βενετία⁶⁰, καθώς και η απεικόνιση το 1717 του αγίου Σπυριδώνα σε μεγάλο πίνακα, έργο του Antonio Balestra (1666-1740) στο Palazzo Ducale, δίπλα στην αίθουσα του Maggior Consiglio, ευχαριστήριο αφιέρωμα του δόγη Ιωάννη Κορνάρου (1709-1722) για τη σωτηρία της Κέρκυρας, η οποία παριστάνεται σε δεύτερο επίπεδο· σε πρώτο επίπεδο ο δόγης γονυπετής ευχαριστεί, εκτός από τον άγιο, την Παναγία και τον ευαγγελιστή Μάρκο, ενώ δίπλα του απεικονίζονται τα εμβλήματα των δύο πόλεων, η απήδαλος ναυς και ο λέων⁶¹ (Εικ. 19). Όλα αυτά τα στοιχεία φανερώνουν την πίστη στη θαυματουργή δύναμη του αγίου, του οποίου ξεκίνησε μια νέα λα-

μπρή περίοδος λατρείας με τη μεταφορά, στο τέλος του 15ου αιώνα, του λειψάνου του στην Κέρκυρα, μια πόλη με πλούσια δημιουργική καλλιτεχνική παραγωγή τόσο στο χώρο της εκκλησιαστικής λογοτεχνίας, όσο και, κυρίως, στο χώρο της μεταβυζαντινής ζωγραφικής.

Αθήνα 1994

σοφιστού Κερκυραίου... Ένετίση αφις' παρά Νικολάφ τῷ Σάρφ, σ. 45-46 (δημοσιεύεται στο Β ρ ο κ ί ν η ς, σ. 296).

54. Ἡ θεία καὶ Ἱερά Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυριδωνος... Ἐν τῷ τέλει προσετέθη καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ γεγονότος ὑπερφυοῦς θαύματος ἐν Κερκύρα, κατὰ τῶν Ἀγαρηγῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ θαυματουργοῦ προστάτου καὶ ἀντιλήπτορος, Ἐνετίση,

αψμγ' (1743), παρὰ Ἀντωνίφ τῷ Βόρτολι, σ. 12-14 (δημοσιεύεται μεταγραφὴ τῆς στο Β ρ ο κ ί ν η ς, σ. 296-297).

55. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Σπυριδωνος, Βενετία 1674, σ. ιθ'.

56. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Σπυριδωνος, Βενετία 1717, σ. 63, 65.

57. Β ρ ο κ ί ν η ς, σ. 293-298. Τσίτσας 1969, σ. 40-44. Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα, σ. 174 καὶ εικ. στ. σ. 180-182, 184 (π. Α. Τοίτσας).

58. Ἀθ. Τσίτσας, Μνήμη τοῦ 1716, ΔΑΕΚ 9 (1972), σ. 84-94.

59. Β ρ ο κ ί ν η ς, σ. 312-313.

60. Προσωπικὴ ἐπισήμανση. Πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Domenico Maggionto (1713-1794), γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. E. Bénézit, Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs, 5, [Paris] 1952, σ. 690. Ο ναὸς κτίσθηκε σὲ σχέδιο τοῦ Massari μεταξὺ 1745 καὶ 1760. Βλ. Alta Macadam, Venice, London-New York 1986, σ. 117.

61. Προσωπικὴ ἐπισήμανση. Γιὰ τὸν Antonio Balestra βλ. E. Bénézit, ὀ.π. 1, [Paris] 1948, σ. 364. Ευχαριστῶ τὸ Palazzo Ducale γιὰ τὴ διάθεση τῆς φωτογραφίας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αγοροπούλου	Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, Αθήνα 1976.	Αλίκη Νικηφόρου-Testone (Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρυθα»), Κέρκυρα 1994.	
Ἀλδάνας	Φ. Ἀλδάνας, Ἡ ἐν ἔτει 1537 πολιορκία τῆς Κερκύρας, Κέρκυρα 1877.	Μάρμορα	Ἄνδρου Μάρμορα, Ἱστορία τῆς νήσου Κερκύρας συγγραφεῖσα μὲν Ἰταλιστὶ ἐν ἔτει 1672 ὑπὸ Ἄνδρου Μάρμορα Κερκυραίου, μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν ἑλ-ληνικὴν ὑπὸ Ἰωάννου Μάρμορα, Ἐφόρου τῆς ἐν Κερκύρα Βιβλιοθήκης, Κέρκυρα 1902.
Bacchion	E. Bacchion, Il Dominio Veneto su Corfu, Venezia 1956.	Matton	R. Matton, Corfou, Athènes 1960.
Βροκίνης	Λ. Βροκίνης, Περί τῶν ἐτησίως τελουμένων ἐν Κερκύρα λειτανιῶν τοῦ Θ. Λειψάνου τοῦ ἁγίου Σπυριδωνος καὶ τῆς ἐν ἔτει 1716 πολιορκίας τῆς Κερκύρας, ἱστορικὴ ἐπιτομὴ ἐξ ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων ἐγγράφων, α' ἐκδοσις, Κέρκυρα 1888, ἐπανέκδοσις στα ΚερκΧρον XVII (1973), σ. 283-355.	Παλαιὸ Φρούριο	Τὸ Παλαιὸ Φρούριο τῆς Κέρκυρας, Αθήνα 1994 (Δῆμος Κερκυραίων καὶ Ἰονικὴ Τράπεζα).
Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα	Ἱερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαποντίων νήσων. Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα. Μνημεῖα, Εἰκόνες, Κεμήλια, Πολιτισμὸς, Κέρκυρα 1994.	Παλιούρα	Ἄ. Δ. Παλιούρα, Ὁ ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci.-1608) καὶ αἱ μικρογραφαὶ τοῦ κώδικος αὐτοῦ, Ἀθήνα 1977.
ΙΕΕ, Γ	Ἰ. Χασιώτης καὶ ἄλλοι, Οἱ Ἕλληνες, τὸ πρόβλημα τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὰ πολεμικὰ γεγονότα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ΙΕΕ, Γ, Αθήνα 1974.	Τσίτσας 1969	Ἄ. Τσίτσας, Ἁγιος Σπυριδωνὸς θαυματουργός, Κέρκυρα 1969.
ΙΕΕ, ΙΑ'	Ἰ. Χασιώτης καὶ ἄλλοι, Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ πόλεμοι μεταξὺ ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ εὐρωπαϊκῶν κρατῶν (1669-1792), ΙΕΕ, ΙΑ', Αθήνα 1975.	Τσίτσας, Ἐκκλησία τῆς Κέρκυρας	Ἄ. Τσίτσας, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κέρκυρας κατὰ τὴν Λατινοκρατίαν 1267-1797, Κέρκυρα 1969.
Κέρκυρα	Κέρκυρα: Ἱστορία, αστική ζοή καὶ αρχιτεκτονικὴ 14ος-19ος αι., ἐπιμ. Ennio Concina,	Chatzidakis, Icônes de Venise	M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellenique de Venise, Venise 1962.
		Χατζηδάκης, Ζωγράφοι	M. Χατζηδάκης, Ἕλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωσι (1450-1830), 1 (Ἀδέριος-Ἰωσήφ), Αθήνα 1987.
		Venezia	Venezia e la difesa del levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670, Venezia 1986.

Ioanna Bitha

REPRÉSENTATIONS DES SIÈGES DE CORFOU PETITE CONTRIBUTION À L'ICONOGRAPHIE DE SAINT SPYRIDON

L'apparition du thème de la miraculeuse délivrance de Corfou assiégée par les Turcs en 1537 et en 1716 dans le cycle iconographique des miracles de saint Spyridon, patron de l'île, qui, selon la tradition, l'a sauvée, peut être datée après 1716. L'icône du Musée des arts populaires grecques à Stemnitsa (Péloponnèse), datée en 1771 (Fig. 1 et 2) peut être considérée comme la plus ancienne avec la combinaison de ces deux sièges, car jusqu'à cette époque uniquement la représentation du siège de 1716 existait, aussi bien comme plans et dessins (Fig. 15-18) que comme icônes (Fig. 11-13) et dans une iconographie différente de celle de l'icône de Stemnitsa.

La plus ancienne représentation de siège de Corfou, celui de 1571, a été réalisée, vers 1590, par le fameux peintre crétois Georgios Klontzas dans son codex Marc. Cl. VII 22 (=1466), f. 139r, en adaptant le plan de la fortification de la ville de Corfou de son époque (Fig. 14).

Le nouveau schéma iconographique qui est représenté par l'icône de Stemnitsa, c'est à dire plan cavalier de la rade de Corfou avec la ville et ses alentours entourée de bateaux et de l'armée turque, trouve ses imitateurs sur une icône de saint Spyridon de l'Accademia Carrara di

Belle Arti à Bergamo (Italie) avec des inscriptions en italien (Fig. 3, 4 et 5) et sur une icône de la collection Sekulić à Belgrade avec des inscriptions en serbe (Fig. 6) toutes les deux de la fin du 18ème siècle. Ainsi que sur des icônes en papier (basées sur des gravures) tout au long du 18ème et 19ème siècles (Fig. 7-10). Toutes ces icônes bien pareilles en ce qui concerne le cycle iconographique, représentent une diversité à l'iconographie du thème du siège.

D'après cela, à la recherche de l'icône modèle on peut supposer l'existence d'une gravure qui aurait pu être utilisée comme modèle même pour l'icône de Stemnitsa qui est considérée comme la plus ancienne jusqu'à présent. Ce modèle ne pourrait être réalisé qu'à Corfou, centre culturel de l'hellénisme à cette époque, c'est-à-dire durant les dernières années de l'occupation vénitienne. Cela est indiqué sur l'icône de Stemnitsa, par l'emblème de Corfou, le bateau avec des rames mais sans gouvernail, et le blason appartenant à une famille corfiote, connue dès le 15ème siècle, les Chalikiopouloi.

Athènes 1994